

Osmanlı Vehhâbilik Literatürü

Rifat TÜRKEKEL*

Giriş

Vehhâbilik Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşleri çerçevesinde XVIII. yüzyılın ortalarında teşekkül etmeye başlamıştır. Siyasî otorite anlamında bugünkü Suûdî Arabistan'ın kuruluşuna kadar üç aşama geçiren Vehhâbiliğin coğrafi alanı Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde. Bu sebeple hareket doğrudan Osmanlı Devleti'nin konusudur. Ancak başlangıçta bölgenin merkeze uzak oluşu, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasî durum gibi sebeplerle Osmanlı devlet ve ilim adamları konuya gereken önemi vermemiş, bu durum Vehhâbiliğin gelişimini daha da hızlandırmıştır. Kaynaklar incelendiğinde başlangıçta yeterli önlemleri alamayan Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın başlarında Mekke ve Medine'nin Vehhâbiler tarafından işgal edilmesi üzerine Vehhâbî tehlikesini sonlandırmak için önemli tedbirler almaya başladığı, Vehhâbî tehlikesini siyasî anlamda bir müddet bertaraf etmeyi başarsa da dinî anlamda yok edemediği görülmektedir. Bu sebeple Vehhâbilik, kısa sürede tekrar siyasî güce kavuşarak tarihî süreç içerisinde bugünkü durumuna ulaşmıştır.

Yazıda Osmanlı Vehhâbilik literatürünün tanıtımına geçmeden önce Vehhâbiliğin ortaya çıkışı ve gelişmesi iki ana başlık halinde genel hatlarıyla ele alınmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ortaya çıkan ve gelişen bu hareketin tarihî ve dinî gelişim süreci hakkında bilgi veren kaynakları genel itibarıyla Osmanlı kaynakları, Vehhâbî kaynakları ve yabancı kaynaklar şeklinde tasnif etmek mümkündür. Vehhâbilikle ilgili literatürün hacminin geniş olması yazının Osmanlı Vehhâbilik literatürüyle sınırlandırılmasını gerekli kılmıştır. Bunun neticesinde yazıda Vehhâbilik'ten

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

bahseden Osmanlı literatürü, Vehhâbiliğin ortaya çıktığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın başlarına kadar olan kaynaklarla sınırlandırılarak Osmanlı kaynakları hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Osmanlı Vehhâbîlik literatürünün sınıflandırılmasında ise önem derecesi esas alınmış, başlıklandırma yapılırken bu ilkeye dikkat edilmiştir. Diğer taraftan literatür ile ilgili bilgilerin verilmesi bazı kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Ana başlıklardan sonra konu ile bağlantının kurulması amacıyla kısa bilgiler verilmiş daha sonra literatür tanıtımına geçilmiştir. Literatürün arşiv kaynakları başlığında konu ile alakalı çok sayıda belge olması sebebiyle arşivin ilgili bölümlerinin tanıtımlarından sonra örnekler verilerek ilgili bölüme yönlendirmeler yapılmıştır. Konu ile alakalı vakanüvis kaynaklarının tümü daha önce ifade edildiği üzere kronolojik sırayla Vehhâbîlik özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Gayriresmî tarih kaynakları ile diğer kaynakların ele alınışlarında da kronolojik sıralamaya dikkat edilmeye özen gösterilmiştir.

A. Vehhâbiliğin Ortaya Çıkışı

Vehhâbîlik XVIII. yüzyılın ortalarında Necid bölgesinde ortaya çıkmış, siyasi, dinî ve sosyal etkileri olmuş, günümüzde de varlığını devam ettiren bir harekettir. Hareketin ortaya çıkışında diğer hareket ve mezheplerde olduğu gibi dinî, coğrafi, siyasi faktörlerle hareketin kurucularının kişilik özellikleri de önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Vehhâbiliğin ortaya çıkışının başlangıcında dinî ortamın etkili olduğu görülmektedir. Hareketin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb dinî ilimlerle meşgul bir aile¹ içerisinde Uyeyne'de 1115/1703 yılında dünyaya gelmiş, ilk eğitimini babasından almıştır. Babasından tefsir, hadis, fıkıh dersleri alan İbn Abdilvehhâb küçük yaşta imamlık yapabilecek ehliyete ulaşmıştır.²

Kaynaklarda İbn Abdilvehhâb'ın tevhid ile ilgili görüşlerinin Uyeyne'de bulunduğu esnada şekillenmeye başladığı ve onun konu ile ilgili düşüncelerini burada ifade ettiği belirtilir. Uyeyneliler'in tepkileri sonrası ilim yolculuğuna çıkmaya karar veren İbn Abdilvehhâb, hac için Mekke'ye gelir, Medine'de de bir müddet kalır. Orada ilk önce Abdullah b. İbrahim b. Seyf en-Necdi'den (ö. 1140/1727-28) daha sonra Şeyh Muhammed Hayyât es-Sindî el-Medenî'den (ö. 1165/1751-52) dersler alır.³

1 Dedesi Süleyman b. Ali, diğer âlimlerin kendisinden fikhî ve farklı konularda fikir aldığı, zamanının meşhur Hanbelî fıkıh âlimlerindendir. Amcası İbrahim b. Süleyman da, zamanının fakihlerindendir. Diğer amcası Ahmed b. Süleyman da ilimle meşgul olan bir âlimdir. Abdullah b. Abdurrahman Âl-i Bessâm, İbn Abdilvehhâb'ın babasının dışında bu iki amcasından da ders okuduğunu belirtir. Bkz. Rifat Türkel, "Vehhâbîlik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devletine Kadar)", Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2013, s. 16-17.

2 eş-Şeyh Hüseyin b. Gannâm, *Târîhu Necd*, Nâsiruddîn el-Esed (tah.), Beyrut, 1405/1985, s. 81-82; Osman b. Bişr, *Unvânü'l-mecd fî târîh-i Necd*, c. 1, Riyad, 1402/1982, s. 6.

3 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 82.

Medine'den ayrılarak ilim yolculuğuna devam eder. Şam yolunda ilk önce Basra'da Muhammed el-Mecmûî'nin medresesinde hadis, tefsir ve nahiv ilmini tahsil eder. Basra'da da Uyeyne'deki gibi halkın inanç ve uygulamalarının tevhide aykırı olduğunu, bunların bid'at ve şirk kapsamına girdiğini söyler. Onun Basra'daki inanç ve dinî yaşantıyla ilgili bakış açısının teşekkülünde, burada Şîî inanç ve uygulamaların hâkim olması etkili olmuş olmalıdır. Buradaki uygulamaları ve düşünceleri Basralılar tarafından ikaz edilmesine ve ardından şehirden kovulmasına sebep olur. Yaşadığı bazı zorluklar sonrası Şam'a gitmekten vazgeçerek Necid'e doğru yola çıkar.⁴ Yolda Ahsâ'ya uğrayan İbn Abdilvehhâb, Uyeyne'den ayrılarak Hureymilâ'ya geçen babasının yanına döner ve onun yanında ilim tahsiline devam eder. Toplumdaki inanç ve uygulamalar konusunda babası ile farklı düşünse de onu zor durumda bırakacak davranışlarda bulunmamaya çalışır.⁵ Babasının 1740 yılında vefatı sonrası açık davete başlar.⁶ Bu durum Hureymilâlıların tepkisini çeker ve onu öldürmeye karar vermeleri üzerine şehri terk ederek Uyeyne'ye geçer.⁷ Hureymilâ'da bulunduğu sırada Uyeyne, Dir'îye, Riyad ve Menfûha gibi şehirlerde şöreti yayılır, çok sayıda insan ona bağlılığını bildirir, onunla hadis, fıkıh ve tefsir gibi dersleri okur. "*Kitabu't-Tevhîd*" isimli temel eserini burada yazar.⁸

Hureymilâ'da ve öncesinde yaşadığı bazı olaylar onu siyasî bir otoritenin desteğini almaya yöneltir. Bunu ilk önce Uyeyne'de Emîr Osman b. Muammer ile gerçekleştirmek ister. Başlangıçta Emîr'in desteğini alan İbn Abdilvehhâb, tevhide aykırı olarak kabul ettiği türbe haline getirilmiş mescitleri, şehit, evliya, sahabe kabirleri üzerine yapılmış türbeleri, halkın kutsal kabul ve hürmet ettiği, üzerine bir şeyler asılan ağaçları (Zeyd b. Hattab'ın türbesi ve Ebu Dücane ve Zi'b'in ağacı gibi) tahrip etmeye başlar.⁹ Ancak kendisine karşı oluşan muhalefetin çabaları sonucu Uyeyne'den ayrılmak zorunda kalır.¹⁰ Bunun üzerine 1158/1745 senesinde¹¹ Uyeyne'den Dir'îye'ye gelir. Bir müddet sonra Emir Muhammed b.

4 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 83; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 8.

5 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 8-9; Mahmud Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu Necd*, Kahire, 1343/1924, s. 107.

6 Muhammed b. Abdilvehhâb'a muhalif olanlar babasının ölümünden sonra daha da güçlenmişlerdir. Abdullah Salih el-Useymin, "Alâ Hâmişi Üsbûi's-Şeyh", *Mecelletü'd-Dâra*, Riyad, 1980, sy. 4, s. 34.

7 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 9; Hüsnü Ezber Bodur, İbn Abdilvehhâb'ın buradan ayrılmak zorunda bırakılmasının Muvahhidlerle diğer Müslümanlar arasında yıllarca sürecek çatışmayı başlatacağını söyler. Hüsnü Ezber Bodur, "Dini İhya Hareketi Olarak Vehhâbilîğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri", Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1986, s. 57.

8 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 84.

9 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 9-10.

10 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 86; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 10.

11 Hüseyin b. Gannâm, İbn Abdilvehhâb'ın Dir'îye'ye geliş tarihi olarak 1157/1744 veya 1158/1745'i belirtir. 1158/1745 tarihi Osman b. Bişr tarafından ifade edilmektedir. Buna göre ➡

Suûd'a tevhid anlayışını anlatan İbn Abdilvehhâb, kendisinden destek isteyerek kendisinin de ona destek vereceğini söyler. İbn Suûd'un teklifi kabul etmesiyle birlikte tevhid, cihad, iyiliği emir ve kötülükten sakındırma konularında biatleşirler.¹² Böylece Uyeyne'de gerçekleşenden farklı olarak daha güçlü bir dinî ve siyasî otorite birlikteliği kurulur ve böylece I. Suûd Devleti'nin temeli atılır.

Dir'îye, bir müddet sonra Uyeyne'den göç eden Vehhâbilerin vatanı haline gelir. Onlar burada İbn Abdilvehhâb'dan dersler almaya başlarlar.¹³ Başlangıçta vaaz ve nasihatlerle inanç ve anlayışını yaygınlaştırma çabası içerisine giren İbn Abdilvehhâb, kendisine ve davetine karşı muhalefetin şiddetlenmesi üzerine fiilen cihad etmeye karar verir.

Birinci Suûd Devleti'nin kurulmasıyla birlikte ilk önce Uyeyne kontrol altına alınır.¹⁴ Daha sonra uzun mücadelelerin ardından 1187/1773 yılında Riyad ele geçirilir.¹⁵ Uyeyne ve Riyad'ın ele geçirilmesi sonrası Necid bölgesinin birliğini sağlama mücadelesi veren İbn Abdilvehhâb ve İbn Suûd 1173/1759-1202/1788 yılları arasında süren uzun savaşlar sonunda Uneyze'nin kontrolünü sağlayarak Necid'de birliği sağlar.¹⁶ Dir'îye'nin tamamının fethedilmesi sonrası ilim faaliyetlerine önem veren İbn Abdilvehhâb, 1206/1792 yılının Şevval/Mayıs-Haziran¹⁷ Pazartesi günü doksan iki yaşındayken vefat eder.¹⁸

B. Osmanlı Devleti ve Vehhâbilik

Vehhâbiler bir taraftan Necid'in diğer şehirlerini ele geçirmeye çalışırken diğer taraftan Necid dışındaki otoritelerin baskısıyla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Vehhâbiler uzun süre devam eden savaşlar sonunda 1204/1790 yılında Ahsâ'yı ele geçirir.¹⁹ Ahsâ ve Cebel-i Şemmar'ın Vehhâbiler tarafından ele geçirilmesi Osmanlı Devleti-Vehhâbilik ilişkisinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Vehhâbilerin bölgedeki faaliyetlerinden haberdar olan Bağdat Valisi Süleyman Paşa durumu İstanbul'a bildirir. Gerekli tedbirlerin alınması yönünde görüş bildirilmesi üzerine bölge kabileleri vasıtasıyla Vehhâbilere karşı mücadele başlar,

İbn Abdilvehhâb'la İbn Suûd arasındaki biat bu tarihte gerçekleşmiştir. İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 86; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 15; Mahmud Şükrî Âlûsî ise 1160/1747 tarihini verir. el-Âlûsî, *Târîhu Necd*, s. 109.

12 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 87; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 11-13.

13 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 13-14.

14 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 88, 103; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 60-61.

15 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 138-139; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 119-120.

16 Yapılan savaşlarla ilgili bkz. İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 146 vd.; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 155-161.

17 Bazı kaynaklarda Zilkade ayının sonlarında vefat ettiği anlatılır. Bkz. İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 95.

18 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 89-90.

19 İbn Gannâm, *Târîhu Necd*, s. 172-173; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 169-170.

ancak başarılı olunamaz. 1797 yılında Abdülaziz b. Suûd komutasındaki Vehhâbî birlikleri Irak'taki bazı bölgelere saldırır.²⁰ Vehhâbiler, bu arada Osmanlı Devleti'ne bağlı şehirlere saldırmaya devam ederler. 1216/1801 yılında Kerbelâ'ya baskın düzenleyerek şehri yağmalar.²¹

Necid bölgesinin birliğini sağladıktan sonra kuzeyde Irak, doğuda Ahsâ, güneyde Necranlılarla mücadele eden Vehhâbilerin, ilk etapta Hicaz'ı ele geçirmek için çabalamadıkları dikkati çeker. Çünkü Müslümanların kutsal şehirleri Mekke ve Medine'nin işgal edilmesi halinde hem Müslümanlar hem de onların halifesi olan Osmanlı padişahının doğrudan tepkisini çekme durumu söz konusudur. Diğer taraftan Vehhâbiler hâlihazırda Osmanlı ordusuna karşı koyabilecek güçte değildir.²² Bu sebeplerle Vehhâbilerin Hicaz ile ilişkileri 1162/1749 yılından başlayarak Şerif Gâlib dönemine kadar hac ve umre faaliyetleri bağlamında gerçekleşir.²³ Ancak Şerif Gâlib dönemi ile birlikte Vehhâbilerle çatışmalar dönemi başlar. Ara sıra gerçekleşen sükûnet hali hariç çatışmalar devam eder.²⁴ Bu dönemde (1221/1807) Medine'yi ele geçiren Vehhâbiler, aynı yıl içerisinde Mekke'yi ikinci defa işgal ederler.²⁵

Hicaz'ın Vehhâbiler tarafından ele geçirilmesi, Osmanlı devlet ricali üzerinde önemli tesir icra etmiş görünmektedir. 1222/1807 yılında III. Selim, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan Vehhâbiler ile savaşmak için hazırlanmasını ve kutsal toprakların kurtarılmasını istemiştir. M. Ali Paşa, Padişah'ın bu isteğine yeterli hazırlığın olmadığını, bu sebeple emri hemen yerine getiremeyeceğini söyler.²⁶ Bu arada İstanbul'da III. Selim tahttan indirilmiş, yerine IV. Mustafa padişah olmuştur. Fakat bu durum uzun sürmez. Bayraktar Mustafa Paşa'nın müdahalesiyle Temmuz 1808'de II. Mahmud padişah olur.²⁷ II. Mahmud da otoritesini kurmasının ardından M. Ali Paşa'dan kutsal toprakları kurtarmak için sefer düzenlemesini, Vehhâbileri oradan çıkarmasını ister ve bu amaçla gönderdiği destek 1810 yılında Mısır'a ulaşır.²⁸ M. Ali Paşa, Ahmed Tosun Paşa komutasında Hicaz'a bir kuvvet

20 Hüseyin Halef eş-Şeyh Haz'al, *Hayâtü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, Beyrut, ts., s. 283.

21 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 257-258; Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 2. baskı, Dersaadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1309, c. 7, s. 167.

22 Türkel, *Vehhâbilik ve Arka Planı*, s. 137.

23 Olaylar için bkz. İbn Gannâm, *Târihu Necd*, s. 134-136, 158; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 58-59; Mes'ud en-Nedvî, *Muhammed b. Abdilvehhâb*, Riyad, 1404/1984, s. 74.

24 Bkz. Haz'al, *Hayâtü'ş-Şeyh*, s. 365-369.

25 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 292-293.

26 Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 4, Kâhire, 1998, s. 129; Fahmy Khaled, "The Era of Muhammad Ali Pasha 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt, Vol. II, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, M. W. Dally (ed.), Cambridge University Press, s. 145-147.

27 Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983, s. 82-94.

28 el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, c. 4, s. 193-194.

gönderir. Bu ordu Vehhâbilerle yaptığı Safra Savaşı'nı kaybeder.²⁹ Ancak Mısır'dan yardım gelmesi ve bölge kabilelerinin bazılarının desteğinin alınmasıyla birlikte 1812 yılında Medine Vehhâbilerden geri alınır.³⁰ 1813 yılında da Mekke³¹ ardından da Taif Vehhâbilerden geri alınır.³²

Bu arada Vehhâbilere karşı savunma stratejisi uygulamaya başlayan Tosun Paşa, babasından yardım ister. M. Ali Paşa orduya destek olmak, askerin moralini yükseltmek, Vehhâbileri tamamen ortadan kaldırmak ve Hicaz'ın kontrolünü sağlamak amacıyla bizzat kendisi Hicaz'a gitmeye karar verir. 1813 Ağustos'unda Cidde'ye gelir sonra da Mekke'ye geçer.³³ 1813 ve 1814 yıllarında Vehhâbilerle mücadeleyi sürdüren Osmanlı kuvvetleri, 1815 yılının başlarında Vehhâbilerle aralarında meydana gelen en önemli savaşı kazanırlar.³⁴

Temmuz 1815 yılında Tosun Paşa ve Vehhâbiler arasında anlaşma yapılır.³⁵ Tosun Paşa yakalandığı bir hastalık sebebiyle 29 Eylül 1816 tarihinde vefat eder. Bir müddet sonra yapılan anlaşmayı bozan Vehhâbiler, civar kabileleri M. Ali Paşa'ya verdikleri destek dolayısıyla cezalandırma çabası içerisine girer. Bunu haber alan M. Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı Hicaz'a göndermeye karar verir.³⁶ Eylül 1818 tarihinde Vehhâbiler yenilgiye uğratılır ve Hicaz ile Necid'in tamamı kontrol altına alınır. Abdullah b. Suûd, önce Kahire'ye oradan da İstanbul'a gönderilir. İstanbul'da idam edilir.³⁷ Böylece 1745 yılında Dir'iy'e'de temeli atılan I. Suûd Devleti sona erer.

Dir'iy'e'nin Osmanlı kuvvetleri tarafından tekrar ele geçirilmesi esnasında kurtulmayı başaran Suûd ailesinden Türkî b. Abdullah 1820 yılında tekrar Dir'iy'e'yi ele geçirir. Ardından 1825 yılında Riyad'ı alarak burayı başkent yapar. Böylece II. Suûd Devleti kurulur. İki yıl içerisinde Necid'i tekrar kontrolü altına alan Türkî b. Abdullah Arabistan'ın diğer bölgelerini ele geçirme faaliyetlerine devam eder.³⁸

29 Mektupların içeriği için bkz. BOA, HH, nr 19548; BOA, HH, nr 19582 A; BOA, HH, nr 19585 A.

30 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 10, s. 100.

31 Ahmet Zeynî Dahlân, *Hulâsatü'l-kelâm fi beyâni ümerâi'l-beledi'l-harâm*, c. 2, İstanbul, 2002, s. 103.

32 Johann Ludwig Burckhardt, *Mevâddün li târihi'l-Vehhâbiyyîn*, Abdullah Salih el-Usaymîn (Ar. çev), y.y., ts., s. 125; İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 334-335.

33 BOA, HH, nr 16643 A; Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 10, s. 130.

34 Muhammed Ferid Bek Muhâmî, *Târîhu'd-Devleti'l-Âliyyeti'l-Osmâniyye*, Beyrut, 1401/1981, s. 408; Abdurrahman er-Râfîi, *Asru Muhammed Ali*, Kahire, 1409/1988, s. 136-137.

35 er-Râfîi, *Asru Muhammed Ali*, s. 139-140; Burckhardt, *Mevâddün li târihi'l-Vehhâbiyyîn*, s. 189-192.

36 İbn Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 1, s. 382. Arşiv belgelerinde Mehmet Ali Paşa'nın vefat eden oğlu Tosun Paşa'nın yerine birisinin tayin edilmesini istediği, bu konuda Bâbü'l-İnşâ'nın sessiz kaldığı belirtilir. Bkz. BOA, HH, nr 19109, 31095; BOA, HH, nr 17875.

37 BOA, HH, nr 19670, 19673.

38 Türkî b. Abdullah'ın mücadeleleri için bkz. Osman b. Bişr, *Unvânü'l-mecd*, c. 2, Riyad, 1403/1983, s. 25-108.

Onun vefatından sonra oğlu Faysal b. Türki babasının bıraktığı yerden mücadelesini sürdürür. 1892 yılına kadar devam eden mücadeleler sonucu II. Suûd Devleti 1892 yılında Abdurrahman b. Faysal'ın İbn Reşid'e mağlubiyeti sonucu yıkılır. İbn Reşid'den kaçan Suûd ailesine Osmanlı Devleti tarafından Kuveyt'te oturma izni verilir.³⁹

Kuveyt'te ikamet eden Abdülaziz b. Abdurrahman, Riyad'ı tekrar ele geçirmek için Benî Reşid üzerine sefer düzenler. Ocak 1902 yılında başarılı olur ve Riyad'ı ele geçirir. Böylece III. Suûd Devleti'nin temelleri atılmış olur.⁴⁰ III. Suûd Devleti'nin kuruluş sürecinde ilk önce Riyad'ın tekrar ele geçirilmesi ve daha sonra yirmi yıldan fazla sürecek olan Necid ile diğer bölgelerdeki birliğin sağlanması faaliyetleri olmak üzere iki önemli dönem müşahede edilir.

1902 yılı içerisinde Harc, Harîk, Hûta, Vâdi'd-Devâsir gibi yerleri ele geçiren Abdülaziz b. Abdurrahman, babasını Kuveyt'ten Riyad'a çağırır. Babasının yönetimden feragat etmesi üzerine Suûd ailesinin yeni lideri olur.⁴¹ 1902 yılı Kasım ayında Benî Reşid ile yapılan savaşı kazanarak onların gücünün zayıflamasına sebep olur.⁴² 1913 yılına kadar devam eden mücadeleler sırasında Abdülaziz b. Abdurrahman (İbn Suûd), iç işlerini düzenlemeye de önem verir.⁴³ Necid içerisinde birliği sağlayan İbn Suûd, 1913 yılında Osmanlı hâkimiyetinde olan Ahsâ ve Katif'i ele geçirir. Bunun üzerine 1914 yılında Osmanlı Devleti ile İbn Suûd arasında imzalanan anlaşmayla İbn Suûd'a Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak ve onların düşmanlarıyla işbirliği yapmamak şartlarıyla "Necid Valiliği" ve "Paşa" unvanı verilir.⁴⁴

I. Dünya Savaşı'nın 1914 yılında başlaması sonrası İngilizler Basra'yı işgal eder. İbn Suûd Osmanlı valisi olmasına rağmen İngilizlerin tarafında yer alır.⁴⁵ 1921 yılında Kahire'de düzenlenen konferansta Faysal b. Hüseyin b. Ali'ye "Irak Kralı" unvanı verilir. 2 Eylül 1921'de de İbn Suûd, kabile şeyhleri ve ulema önünde "Necid Sultanı" ilan edilir. Hâil'in düşmesiyle birlikte Orta Arabistan'ın tamamı Vehhâbilerin eline geçer.⁴⁶ Bu arada Hicaz üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen İbn Suûd, Şerif Hüseyin'in sınırdaki baskısını bahane edip 1919 yılında Hicazlılara saldırır. Şerif Hüseyin'in kendisini 6 Mart 1924 yılında Müslümanların yeni

39 Dârî b. Fuheyd er-Reşid, *Nübzetün tarihîyyetün an Necd*, Riyad, 1419/1999, s. 43.

40 Riyad'ın ele geçirilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emin er-Reyhânî, *Târîhu Necdi'l-hadis ve mülhakâtihî*, Beyrut, 1927, s. 109-113.

41 er-Reyhânî, *Târîhu Necdi'l-Hadis*, s. 115-116; Hafız Vehbe, *Cezîratü'l-Arab fi'l-karni'l-işrîn*, Kahire, 1375, s. 242; Mediha Ahmed Derviş, *Târîhu'd-Devleti's-Suûdiyye hatta'r-rub'u'l-evvel mine'l-karni'l-işrîn*, Cidde, 1980, s. 74-75.

42 er-Reyhânî, *Târîhu Necdi'l-hadis*, s. 117-118.

43 er-Reyhânî, *Târîhu Necdi'l-hadis*, s. 173.

44 Harry St. John Bridger, *Arabian Jubilee*, London, 1952, s. 36-38.

45 Philby, *Arabian Jubilee*, s. 40-43.

46 Philby, *Arabian Jubilee*, s. 58-59; ayrıca bkz. er-Reyhânî, *Târîhu Necdi'l-hadis*, s. 254-255.

halifesi ilan etmesi üzerine İbn Suûd, 5 Haziran 1924 tarihinde Hicaz konulu bir toplantı tertip eder. Burada Vehhâbilerin hac vazifesini yapmalarının kısıtlandığı, kutsal topraklarda fuhuş vb. ahlaksızlıkların yaygınlaştığı, dolayısıyla tüm bunların sorumlularından hesap sorulup buraların kurtarılması gerektiği görüşü kabul edilir.⁴⁷ Bu kararlar diğer Müslüman ülkelere de gönderilir.

Ardından önce Taif, sonra Mekke işgal edilir. 5 Aralık 1925 tarihinde Medine ele geçirilir. Böylece Cidde şehri hariç tüm bölge Vehhâbilerin eline geçmiş olur.⁴⁸ 22 Aralık 1925 tarihinde de Cidde'yi işgal eden İbn Suûd, 8 Ocak 1926 tarihinde düzenlenen bir törenle "Necid, Hicaz ve Bağlı Bölgelerin Kralı" unvanını alır. 1932 yılında ise III. Suûd Devleti, Suûdi Arabistan Krallığı olarak isimlendirilir.⁴⁹ 1953 yılında Kral Abdülaziz'in ölümünün ardından yerine sırasıyla oğulları Suûd b. Abdülaziz (1953-1964), Faysal b. Abdülaziz (1964-1975), Hâlid b. Abdülaziz (1975-1982), Fahd b. Abdülaziz (1982-2005) ve Abdullah b. Abdülaziz (2005-2015)⁵⁰, Selman b. Abdülaziz (2015-.....) geçer.

Osmanlı Döneminde Vehhâbilik Literatürü

Muhammed b. Abdilvehhâb ve Muhammed b. Suûd ittifakının XVIII. yüzyılın ortalarında din ve otorite temeli üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu ittifakta İbn Abdilvehhâb siyasî otoriteyi kullanarak dinî hedeflerini gerçekleştirme, İbn Suûd da dinî otorite vasıtasıyla siyasî nüfuzunu genişletme hedefindedir. Diğer taraftan Vehhâbilik ve Suûd ailesi ittifakının coğrafi alanı Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde. Dolayısıyla III. Suûd Devleti'nin kuruluş zamanına kadar geçen dönemde tüm faaliyet ve mücadeleler Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gerçekleşmiş görünmektedir. Bu sebeple Vehhâbilik ilk andan itibaren olmasa da XVIII. yüzyılın son yarısı içerisinde Osmanlı devlet adamlarının konusu olmuş, Vehhâbilik problemini çözme iradesi Vehhâbiliğin yayılmasıyla doğru orantılı olarak artmıştır. Aynı şekilde Vehhâbiliğin dinî ve siyasî yönü Osmanlı dönemindeki Osmanlıların oluşturduğu literatürü yani Vehhâbiliği konu edinen kaynakların içeriğini de belirlemiştir.

Mezhepler tek bir kişinin etrafında ortaya çıkan sıradan hareketler olmayıp, ortaya çıktığı toplumun siyasî, tarihî, kültürel ve ekonomik ortamının bir ürünüdür. Bu sebeple onları içerisinden çıktıkları toplumdan soyutlamak mümkün değildir.⁵¹

47 Bu işin sorumluları ile ilgili bkz. Harry St. John Bridger Philby, *The Heart of Arabia: A Record of Travel & Exploration*, London, 1922, s. 302.

48 Hicaz'ın işgaliyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Harry St. John Bridger Philby, *Saudi Arabia*, London, 1955, s. 288-290; Hafız Vehbe, *Hamsûne âmen fî cezîrati'l-Arab*, Kahire, 1421/2001, s. 57-63.

49 Derviş, *Târîhu'd-devleti's-Suûdiyye*, s. 137.

50 Zekeriya Kurşun, "Suudi Arabistan: Tarih", *DİA*, c. 37, İstanbul, 2009, s. 583.

51 İslam Mezhepleri Tarihi-Tarih ilmi ilişkisi için bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 2. baskı, İstanbul: Dem Yayınları, 2010, s. 15,16.

Ayrıca bazı mezhep ve hareketler siyasî nitelikli olup daha çok tarih kitaplarının konusu olmuştur. Vehhâbilik de erken dönemde siyasî-dinî boyutları ve algılanma yönüyle Osmanlı tarih kaynaklarının konusudur. Bu nedenle Osmanlı Vehhâbilik literatürünü değerlendirirken ilk önce Osmanlı tarih kaynaklarının tasnifini yapıp inceleyeceğiz. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan literatürün değerlendirmesini yapacağız.

A. Tarih Kaynakları

1. Arşiv Kaynakları

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren teşekkül etmeye başlayan Vehhâbiliğin, Osmanlı dönemi ana kaynakları içerisinde önemli bir yere sahip olan arşiv malzemesinde⁵² ele alınış tarzı ve bu malzemenin içeriği, Vehhâbiliğin tarihi ve dinî sürecinin ortaya çıkarılmasında önem arz etmektedir. Çünkü bu belgelerde Vehhâbilik hakkında bilgiler verilmekte, hareketin gelişimi ve akıbeti Osmanlı devlet ricalinin yazışmalarından takip edilebilmektedir.

Osmanlı Devleti, yapılan yazışma ve kayıtları kayda geçirmeye önem vermiştir. Bunun neticesinde günümüzdeki anlamda bir arşivcilik oluşmamışsa da devlet işlerinin kaydının tutulmasına özen gösterilmiştir. XX. yüzyıl başlarında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin tasnif çalışması başlamıştır. Tasnif edilen kısımda Vehhâbilik ve İbn Suûd hakkında belgeler mevcuttur. Bu belgeler incelendiğinde konu ile alakalı önemli sayıda belgenin *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* içerisinde yer aldığı görülmektedir. Hatt-ı Hümayun, genellikle padişahın kendi el yazısıyla yazılmış emirler için kullanılan bir tabirdir. Bazen doğrudan doğruya padişah tarafından yazıldığı gibi, sadrazamın tahrirî veya kısaca arz edilen meseleler için yazılan telhisler⁵³ üzerine de olabilir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki "*Hatt-ı Hümayun Tasnifi*" genel olarak I. Mahmud'dan (1730-1754) II. Mahmud devri (1808-1839) sonuna kadar olan 100 seneden fazla zamanı ihtiva eder. Burada III. Selim ve II. Mahmud dönemini içeren belgeler de bulunur. Nadiren bu dönemlerin dışındaki hatt-ı hümayunları da içermektedir.⁵⁴

52 Hükümdarın imza, mühür veya işaretini (damga, tuğra gibi) taşıyan ferman, berat, hüküm, ahitnâme ve muâhedenâme gibi belgeler ile bunların resmî kopyaları, dîvân ve meclislerin müzakere veya kararlarını içeren belgeler bu gruba girer. Yine kanunnâme, nizamnâme, adâletnâme gibi zamanında hukukî bir işlev gören belgeler ile adliye zabıt ve kararlarını içeren dosya veya siciller de yazılı arşiv belgelerindedir. Arşiv malzemelerinin diğer bir grubunu da özel akitle tescil edilen belgeler ve özel mektuplar oluşturur. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul, 1991, s. 21.

53 Telhis, Osmanlı Devleti'nde sadrazamın padişaha türlü meselelerle ilgili yolladığı tezkere veya resmî belgeye denir. Bkz. M. Zeki Pakalın, "Telhis", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, İstanbul: MEB, 1983, s. 449.

54 Hatt-ı hümayun ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, "Hatt-ı Hümayun", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 767-768; Mübahat S. Kütükoğlu, "Hatt-ı Hümayun", *DA*, c. 16, s. 485-488.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Vehhâbiliğin görünür hale gelmesiyle birlikte hareket Osmanlı Devleti'nin daha çok dikkatini çekmiş, neticede Vehhâbilik probleminin artmasıyla doğru orantılı olarak ilk başlarda basit bir olay gibi algılanan mesele ile ilgili tedbirler artırılmaya başlamıştır. Problemin kaynağının merkeze uzak oluşu; doğrudan müdahale yerine işin valilere veya yerel unsurlara bırakılması sonucunu doğurmuş, buna bağlı olarak Merkez ve Taşra arasında da yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışmalarda da dönemin tarihi ve Vehhâbilerin faaliyetleri ile ilgili malumat bulunmaktadır. Dolayısıyla Hatt-ı Hümâyun Tasnifi⁵⁵ 1730-1839 yılları arasındaki belgeleri içermesi ve bu dönemdeki Vehhâbilik ile ilgili bilgiler vermesi sebebiyle arşivdeki konu ile ilgili en önemli tasniftir.

Hatt-ı hümâyunlarda Vehhâbilerin itikâdı⁵⁶, Dir'îye'deki faaliyetleri, Necid bölgesini ele geçirmeleri, uygulamaları, halkın değer ve inançlarına yönelik tutumları, Osmanlı Devleti'ne bağlı Bağdat vilayetiyle olan mücadeleleri, İstanbul'a Vehhâbilerin faaliyetleri hakkında bilgi verilmesi, merkezde bu hareketin algılanış tarzı ve hareket üzerine tartışmalar, alınan tedbirler, Mısır, Şam ve Bağdat valilerine verilen talimatlar ile valilerin merkezî yönetimden istekleri hakkında son derece önemli bilgiler mevcuttur.⁵⁷ Aynı zamanda bu belgeler, Vehhâbilerin Mekke ve Medine'yi işgal etmeleri, buralardaki davranışları, Medine'deki kutsal mekânlara zarar vermeleri, kutsal emanetleri yağmalamaları, diğer vilayetlerden gelen hacıların hac ibadeti yapmalarına engel olmaları, kendilerine surre gönderilmesi, civar kabilelerin tutumu hakkında da önemli bilgi veren kaynaklardır.⁵⁸ Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Vehhâbilere yönelik tedbirleriyle alakalı önemli bilgileri de bu kaynaklardan öğreniyoruz. Yine Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'dan meselenin çözümü için sefer talep edilmesi, Mehmed Ali Paşa, oğulları Ahmet Tosun Paşa ve İbrahim Paşa'nın Arabistan'da Vehhâbilerle mücadelesi,⁵⁹ Mekke ile Medine'nin ve ardından Dir'îye'nin Vehhâbilerden geri alınmasıyla birlikte I. Suûd Devleti'nin sona ermesi, bir kısım Vehhâbi ve Suûd ileri gelenlerinin İstanbul'da idam edilmeleri gibi konularda da hatt-ı hümâyun belgeleri önemli bilgiler içermektedir.⁶⁰ Ayrıca Mekke şerifleri ile Merkez arasındaki yazışmalardan da Vehhâbilerin

55 Tasnifin Vehhâbilerle ilgili bir listesi Ahmet Vehbi Ecer tarafından verilmiştir. Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihîte Vehhâbi Hareketi ve Etkileri*, Ankara: ASAM, 2001, s. 251-261.

56 Örnek için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümâyun (HAT), Dosya No: 342 Gömlek No. 19550/İ (21 Muharrem 1223).

57 Bkz. BOA, HAT, 343/19590 (07 Cemâziye'l-âhir 1225).

58 Bkz. BOA, HAT, 95/3842 (29 Zilhicce 1227).

59 Bkz. BOA, HAT, 343/19595 03 Cemâziye'l-evvel 1226); 342/19544, (17 Zilkâde 1226); 343/19588 (07 Rebîu'l-âhir 1231).

60 Bkz. BOA, HAT, 341/19529 (11 Muharrem 1234); 346/19698 (21 Receb 1234).

faaliyetleri öğrenilebilmektedir.⁶¹ Bu süreçte Şiiler tarafından kutsal addedilen Kerbelâ'ya Vehhâbiler tarafından saldırılması ve İran'ın bu konudaki tutumu da belgelerin konusu olmuştur.⁶² Bu sebeple hatt-ı hümayunlar Tanzimat'a kadarki Vehhâbilik literatürünün en önemli kaynaklarındandır.

Vehhâbilikle ilgili arşiv vesikalarından bazıları *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri* arasında bulunur. İstanbul'daki resmî daire ve hazinelerden gelen ve Bâb-ı Âlî'den gönderilen yazıların kayıt ve suretlerinin çıkarılmasıyla görevlendirilen, Sadaret'in diğer nezaret ve kurumlarla yaptığı yazışmaların idare edildiği Bâb-ı Âlî Evrak Odası bir nizamnâme ile 1277/1861 yılında kurulmuştur.⁶³ Osmanlı Devleti'nin son dönemine ait önemli belgeleri içeren tasnifte Vehhâbî ulemanın yayılma faaliyetleri⁶⁴, devletin bunlara karşı uygulamaları, bu insanların gönderileceği yerler⁶⁵, Vehhâbiler ile İbn Reşid arasındaki sulha dair bilgilere ulaşılabilmektedir.⁶⁶ Diğer taraftan III. Suûd devletinin kurulma süreci ve Osmanlı Devleti'nin askerî tedbirleri ile ilgili bilgilere de buradan ulaşılmaktadır.

1932 yılında arşivi tasnif için oluşturulan tasnif heyetinin başındaki Muallim Cevdet'in ismiyle anılan "*Cevdet Tasnifi*" 218.883 adet belge içermektedir.⁶⁷ Bu tasnifte de Vehhâbilik, Osmanlı Devleti'nin meseleye bakışı, tutumu ve tedbirleri hakkında bilgi veren belgeler mevcuttur.⁶⁸

Osmanlı döneminin önemli arşiv tasniflerinden bir diğeri "*İrade Tasnifi*"dir. 1225-1309 (1839-1891) tarihleri arasındaki iradeler beş bölümde toplanmış; 1310-1334 (1892-1916) tarihleri arasındaki iradeler ise farklı şekilde tertip edilmiştir. 161.458 belgenin⁶⁹ olduğu *iradelerde* Vehhâbilikten bahsedilmektedir. Bu belgeler Vehhâbilerin faaliyetleri, İbn Suûd'un hareket ettiği yerler, İbn Suûd ile İbn Reşid arasındaki barış anlaşması hakkında bilgiler içerir.⁷⁰

61 Bkz. BOA, HAT, 343/19591 (06 Şevval 1226); 343/19585 (29 Zilhicce 1227).

62 Bkz. BOA, HAT, 161/6691 (07 Muharrem 1216); 161/6714 (15 Muharrem 1216).

63 Bkz. BOA. Meclis-i Tanzimat Def. nr. 2/s. 1-2 (24 Şevval sene 1277)

64 Bkz. BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 2519/188852 (28 Zilhicce 1322).

65 Bkz. BOA, BEO, 2528/189594 (11 Muharrem 1323); 2536/190132 (20 Muharrem 1323).

66 Bazı belgeler için bkz. BOA, BEO, 2047/153481 (21 Muharrem 1321); 3447/258473 (11 Zilkâde 1326); 3799/284920 (26 Şaban 1328).

67 Necati Aktaş- Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *DİA*, c. 5, Ankara, 1992, s. 124.

68 İlgili belgeler için bkz. BOA, Cevdet Dahiliye (C..DH..), 78/3857 (29 Zilhicce 1217), 28/1369 (10 Ramazan 1218), 73/3614 (07 Şaban 1224); Cevdet Askeriye(C..AS..), 421/17447 (13 Muharrem 1234); Mühimmat desteği için bkz. Cevdet Darphane (C..DRB..), 37/1838 (29 Cemâziye'l-evvel 1218).

69 Aktaş- Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", s. 124-125.

70 Bkz. BOA, İrade Hususi (İ..HUS..), 116/1322 (02 Safer 1322), 128/1323 (08 Safer 1323), 168/1326 (19 Receb 1326)

Sultan II. Abdülhamit'in saltanatı zamanındaki (1876-1909) Vehhâbî faaliyetleriyle ilgili arşiv literatürünün bir kısmı da *Yıldız Tasnifi*'nde bulunmaktadır. II. Abdülhamit zamanındaki 1618 dosya, 626.000 belge ve 15.679 defterden oluşan tasniften⁷¹ Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki Vehhâbî hareketi, Arap yarımadasındaki mücadeleler, İbn Reşid, Mübârek b. Sabah ve Vehhâbiler arasındaki irtibat ve mücadeleler ile ilgili önemli bilgilere ulaşılabilmektedir.⁷²

Dâhiliye Nezâreti'nin çeşitli kalemlerine ait belgelerde de Vehhâbilik ve Suûd ailesi hakkında bazı bilgiler mevcuttur. 1872-1922 yılları arasındaki belgeler Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki Vehhâbilığe ait önemli bilgiler içerir. İbn Reşid-Vehhâbilik mücadelesi, Vehhâbilerin Osmanlı Devleti'yle olan ilişkileri, Vehhâbî âlimlerin eserleri, İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri, Necid'deki kabile mücadeleleri bu belgelerin konularından bazılarıdır.⁷³

Yine *Hariciye Nezâreti* kalemlerindeki belgelerden XX. yüzyıl başlarında Suûdî-İbn Reşid mücadelesi ve irtibatı, Osmanlı Devleti'nin tedbirleri, İngiltere'nin bölge ile olan ilişkisi tespit edilebilmektedir.⁷⁴

Arşivdeki *Maarif Nezâreti* belgeleri arasında Vehhâbiler tarafından veya hakkında yazılmış bazı eserler ile ilgili yapılan tahkikat ile alınan tedbirlerden de bahsedilmektedir. Buradan dönemin Vehhâbî kitaplarının inceleme altında olduğu sonucu çıkarılabilir.⁷⁵ Vehhâbiler ve kutsal mekânlardan bahseden bazı belgelere *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*'nde de ulaşılmaktadır. Ulaşılabilen bazı belgelerde M. Ali Paşa tarafından Kâbe ve Cidde'nin anahtarlarının İstanbul'a gönderildiğini anlatan bir mektup⁷⁶, Medine anahtarının İstanbul'a getirilmesi münasebetiyle düzenlenen alay⁷⁷, Vehhâbilerden korunmak için asker ve top gönderilmesi isteğini içeren bir mektup⁷⁸ bulunmaktadır.

71 Bkz. Aktaş-Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", s. 125; Uğurhan Demirbaş ve diğerleri, *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) I*, Ankara, 1999, s. 27, 351, 359.

72 Örnek belgeler için bkz. BOA, Y..PRK..YKM., 6/47 (23 Ramazan 1300), Y..PRK.UM.., 21/69 (13 Ramazan 1308), Y..MTV., 225/120 (22 Şevval 1319), Y..PRK.UM.., 63/42 (15 Muharrem 1321), Y..A..HUS., 476/81 (23 Cemâziye'l-evvel 1322).

73 Bkz. BOA, Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.), 1961/23 (18 Zilkâde 1309), 2/51 (05 Receb 1311), 2710/54 (25 Zi'l-hicce 1326), 2754/59 (09 Safer 1327), Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 487/72 (23 Ağustos 1331), Dâhiliye Siyasî Kısım (DH.SYS.), 25/113 (19 Zilhicce 1331).

74 Bkz. BOA, Hâriciye Tercüme Odası (HR.TO..), 219/24 (1853), 403/48 (1910); Hâriciye Siyasî Kısım (HR.SYS.), 2438/43 (1917), 93/8 (1905), 114/19 (1913); HR.TO.., 546/61 (1915).

75 Bkz. BOA, Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.), 814/75 29 Şaban 1322), 899/45 (17 Şevval 1323), 922/6 (15 Safer 1324)

76 Bkz. BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, (TS.MA.), nr. 8765 (h. 1228).

77 Bkz. BOA, TS.MA.d, nr. 4713.

78 Bkz. BOA, TS.MA., nr. 1896 (h.1219).

2. Vakanüvis Kaynakları

Vehhâbilik literatürünü sınıflarken Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserleri de önem arz etmektedir. Bu sebeple Vehhâbilik ile ilgili kaynakları tespit edebilmek ve değerlendirebilmek için ilk önce bu yüzyıllardaki tarih yazıcılığının durumunu ortaya koymak gereklidir. Osmanlı tarihçiliğini ele alırken Halil İnalcık ve Bülent Arı genel hatlarıyla altı dönemden bahseder.⁷⁹

1. XV. asır sonlarında II. Beyazıt devrine gelinceye kadar Osmanlı tarihçiliği,
2. II. Beyazıt devrinde yazılan genel Osmanlı tarihleri (Tevârih-i Âl-i Osman),
3. Kanuni Sultan Süleyman devrinde, onun uzun saltanat yıllarını kapsayan genel tarihler ve şehnâmeler,
4. Devletin tarihinin vakanüvisliğin kurulmasıyla dönem dönem yazılması,
5. Batının tesiriyle XIX. yüzyılda genel tarihlerin yazılması,
6. Cumhuriyet devri Osmanlı tarihçiliği.

Osmanlı dönemi tarih yazıcılığı bakımından XVIII. ve XIX. yüzyıllar, vakanüvislik kurumunun etkin olduğu dönemlerdir. Devletin resmî tarihçileri olan vakanüvisler, hizmette buldukları dönemin olaylarını tespit etme ve yazmanın yanında aynı zamanda seleflerinin eksik bıraktıkları bölümleri de tamamlamamakla görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla vakanüvisin ölümü halinde kendisine tevdi edilmiş olan belgeler ve bilgiler yeni görevlendirilen kişiye verilmiş, yeni vakanüvisten selefinin eksik bıraktığı yerleri tamamlanması istenmiştir.⁸⁰ İlk başlarda devletin tarihî bilgilerini kayda geçiren vakanüvislik müessesine ait bilgiler, ilgili kurumlar tarafından verilerek gerekli destek sağlanmıştı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle önemini yitirmeye başlayan vakanüvisliği III. Selim islah ederek gerekli desteği vermiştir.⁸¹ XIX. yüzyılın ilk yarısında *Takvîm-i Vekâyî*'nin Osmanlı Devleti'ndeki siyasî, sosyal ve teknik alanlardaki gelişmeleri duyurmak amacıyla yayın hayatına başlaması (1831), II. Mahmud'un vakanüvisliği önemsemesine rağmen kurumun önemini kaybetmeye başlamasına sebep olmuş, vakanüvislik XX. yüzyılın başlarında Abdurrahman Şeref Efendi ile son bulmuştur.⁸²

79 Halil İnalcık ve Bülent Arı, "Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, Vahdettin Engin-Ahmet Şimşek (eds.), Mayıs, 2011, s. 109-110.

80 Necdet Öztürk ve Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemlî Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri (Ahmedî'den Ahmed Refik'e)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, Eylül, 2013, s. 152-154.

81 III. Selim hicri 10 Receb 1203 senesinde Mehmed Galib'i vakanüvis olarak görevlendirmiş, kendisinden hadiseleri açık, sıhhatli olarak yazmasını, riya ve dalkavukluktan uzak durmasını istemiştir. Ayrıca devlet sırrı diye hadiselerin kendisinden gizlenmemesini istemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Gâlib, "Vakanüvis Teşrifâtî Edib Efendi: Selîm-i Sâlis'in Bazı Evâmîr-i Mühimmesi", *Târîhi Osmânî Encümeni Mecmuası*, c. 2, sy. 8, İstanbul, 1329, s. 500.

82 Öztürk-Yıldız, *Osmanlı Tarihçileri*, s. 193-195, 211.

Vehhâbiliğin ortaya çıkış ve gelişme döneminde resmî vakanüvislik kurumunun etkin olması, vakanüvislerin kendilerine sunulan imkânlar ölçüsünde tarihî olayları kayıt altına almaları, Vehhâbîlik literatürü açısından vakanüvislerin eserlerinde bu konuyu ele alış durumlarını incelemeyi zorunlu kılmaktadır.

Daha önce ifade edildiği üzere İbn Abdilvehhâb ve İbn Suûd arasında 1745'te yapılan ittifak sonrası Vehhâbîlik gelişmeye başlamıştır. Bu sebeple 1745 ve sonrası dönemde Osmanlı resmî tarihçisinin kim olduğu, eserinde Vehhâbîlikten bahsedip bahsetmediğinin tespit edilmesi gerekmektedir. 1744-1753 yılları arasında vakanüvislik yapan Süleyman İzzî (ö. 1755), vakanüvislik dönemiyle ilgili *Târih-i İzzî* isimli eserini kaleme almıştır. O, yaşadığı zamanın ağdalı diline nispeten daha sade bir dille yazdığı eserini “kıssadan hisse” düsturu ile ibret alınması için yazdığını ifade eder. İki cilt halindeki eserin birinci cildinde 1744-1747 yılları, ikinci cildinde ise 1748-1752 yılları arasındaki olayları anlatır.⁸³ Yine İzzî'nin kendi ifadesiyle *Târih-i İzzî*, İstanbul'la sınırlı bir tarih değil, memleketin her tarafındaki olayları ele alan bir eserdir. Bu eserin 1162 (1748/1749) yılının olaylarından bahsedilen bölümünde Mekke Emîri Şerif Mes'ûd b. Saîd'in Vehhâbîler hakkında İstanbul'a verdiği bilgiden bahsedilir. İzzî'nin ifadesine göre Mekke Emîri Mes'ûd b. Saîd, İstanbul'a bir tahrirat göndermiştir. Tahriratta doğu yönünden Uyeyne'de dört mezhebe aykırı görüşler öne süren Muhammed b. Abdilvehhâb adında bir kişi ortaya çıktığını, bu kişi ile ilgili Mekke'ye gelen bölge hacılarından bilgiler aldığını, bu kişinin insanların inançlarını saptırdığını, bu konuda neler yapmak gerektiğine dair Mekke âlimlerinin fetvalar verdiğini ifade eder. Ayrıca İstanbul'dan yazılan cevapta Mekke şerifine bu kişiyi söz ve faaliyetlerinden vazgeçirmek için uyarılarda bulunması, iddialarında ve faaliyetlerinde ısrarcı olursa zorla bu yoldan vazgeçirilmesi yönünde emir verildiğini belirtir.⁸⁴ *Târih-i İzzî*'de Hicaz ve Haremeyn bölgesindeki gelişmelerle ilgili bilgiler mevcut olsa da Vehhâbîlik hakkında bahsedilen tahrirat ile İstanbul'un cevabı dışında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, Vehhâbîlik konusunun henüz Osmanlı devlet ricalinin gündemine girmemesi, Vehhâbiliğin gelişme aşamasında olması ve Hicaz bölgesinin bu dönemde ciddi anlamda Vehhâbî tehlikesi altında bulunmamasıyla açıklanabilir.

XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. yüzyılın başlarında Vehhâbiliğin görünürlüğünün ve tehlikesinin artması paralelinde Osmanlı Devleti'nin meseleye ilgisi artmış, buna bağlı olarak problemin çözümüne dair tedbirler de artmıştır. Bu durumda, resmî tarihçiler olan vakanüvislerin eserlerinde Hicaz, Arabistan ve Vehhâbîler hakkındaki bilgilerde de artış dikkati çeker. Vakanüvis Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1826) tarafından yazılan *Târih-i Şânîzâde*'de Vehhâbîlik ve Hicaz bölgesi hakkında bilgilerle karşılaşılmaktadır. Şânîzâde, Âsım tarihine zeyl olarak yazdığı eserinde 1808-1821 yılları arasındaki olaylardan bahseder. O, eserinde

83 Bekir Kütükoğlu, “Vekayi'nüvis”, *Vekayi'nüvis, Makaleler*, İstanbul, 1994, s. 116.

84 İzzî Süleyman Efendi, *Târih-i İzzî*, İstanbul, 1199, vr. 208a-208b.

resmî belgeleri, kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini, Avrupa'daki gazete ve dergileri kaynak olarak kullanmasının yanında duyduğu ve gördüğü olaylardan da bahseder.⁸⁵ Şânîzâde, eserinde Mehmed Ali Paşa'nın padişahın emri gereğince oğlu Tosun Paşa'yı Haremeyn'den Vehhâbileri tedfîb ve çıkarmak için Hicaz'a gönderme hazırlığı ile ilgili İstanbul'u bilgilendirmesi hakkında bilgiler verir.⁸⁶ Yine M. Ali Paşa'nın Vehhâbilerle mücadelesi, Dir'îye üzerine saldırı hazırlığı yapması⁸⁷, İbrahim Paşa'nın Hicaz'daki faaliyetleri hakkında bilgiler de mevcuttur.⁸⁸ Ayrıca Mısır valisi tarafından gönderilen İbrahim Paşa'nın Vehhâbilerin merkezi Dir'îye'ye yaklaştığı ve saldıracağına dair tahriratın Dersaadet'e ulaşması ve diğer resmî belgeler⁸⁹ ikinci ciltte ele alınır. Üçüncü ciltte ise 1334 yılı olayları anlatılırken Abdullah b. Suûd'un Dir'îye'nin düşmesinin ardından Mısır'a, oradan da İstanbul'a gönderilmesi, idam edilmesi, bu süreçte yaşanan olaylarla ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Yine yağmalanan kutsal emanetlerden bazılarının durumu ve bu konuda Dersaadet'in tavrı da buradan takip edilebilmektedir.⁹⁰

Şânîzâde Târîhi bu dönemde Vehhâbiliğin tarihçesi hakkındaki en önemli resmî tarih kitabı olarak kabul edilebilir. Nitekim Şânîzâde, devrinde meydana gelen Hicaz olaylarını evrak ve belgelerle ifadelendirdiği gibi, Abdullah b. Suûd'un İstanbul'da idamını anlatmıştır. Eserde erken dönem Vehhâbilik tarihi ile ilgili bilgiler mevcut olsa da Vehhâbiliğin değerlendirmesi, görüşleri, düşünce sistemleri hakkında cümle içi yorumlar dışında bilgi görülmemektedir.

XIX. yüzyılda tarih anlayışındaki farklılaşmayla doğru orantılı olarak Vehhâbilik, Osmanlı Devleti-Vehhâbî mücadelesini kendisinden önceki tarihçilerden farklı bir şekilde ele alan kişi, tarihçi, hukukçu, siyaset ve ilim adamı kimliğiyle de tanınan Ahmed Cevdet Paşa'dır.⁹¹ Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895), *Târîh-i Cevdet* olarak bilinen eserini 1853 yılında yazmaya başlamış, başlarda önemli bir kısmını

85 Çetin Aykurt, "Şânî-zade Mehmed Ataullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı", Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1999, s. 69-72.

86 Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Şânîzâde Târîhi*, İstanbul: Bakırcı Mehmed Efendi Matbaası, 1290, c. 1, s. 377-378.

87 Şânîzâde, *Şânîzâde Târîhi*, c. 1, s. 340-342.

88 Şânîzâde, *Şânîzâde Târîhi*, c. 2, s. 352.

89 Şânîzâde, *Şânîzâde Târîhi*, c. 2, s. 383-384, 410.

90 Şânîzâde, *Şânîzâde Târîhi*, c. 3, s. 15-18.

91 1822 yılında Lofça'da dünyaya gelen Ahmet Cevdet Paşa, bir müddet Lofça'da eğitim aldıktan sonra eğitim hayatına devam etmek amacıyla İstanbul'a gelir. Burada dinî ve beşerî ilimleri öğrenen Ahmet Cevdet, iyi derecede Arapça ve Farsça öğrenir. Dâhiliye, Adliye ve Maârif nazırlıklarında bulunan Ahmed Cevdet Paşa önemli bir siyaset adamıdır. Ancak Ercüment Kuran'a göre onun esas özelliği ilim adamlığı, hukukçuluğu ve tarihçiliğidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1332; Osman Keskiöğlü, *Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri*, c. 14, sy. 1, Ankara, 1966, s. 221-225; Ercüment Kuran, "Devlet adamı olarak Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 3-7.

tamamladığı eserini idarî ve diğer vazifelerinden dolayı otuz yıllık bir süre içerisinde, 1884 yılında tamamlamıştır. 1188/1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile başladığı 12 ciltlik eserini 1241/1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması esnasında yaşanan olaylarla bitirir.⁹²

Ahmed Cevdet Paşa, kendisinden önceki vakanüvisler gibi tarihî olayları kronolojik bir sırayla aktarma ve tasvir etmenin yanında onlardan farklı olarak olayların sebep ve sonuçlarıyla da ilgilenir. Buradan yola çıkarak çözüm tekliflerinde bulunur. O, bu metoduyla Osmanlı tarihçilik anlayışında yeni bir dönemi başlatan kişi olarak da nitelendirilmiştir. Bu sebeple kendisinden sonraki tarihçilerin onun eseriyle yetinmişler, eserin kaynaklarına müracaat etmemişlerdir.⁹³

Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*'i yazarken vakanüvis tarihleri, mecmua, lâyiha, seferatnâme, arşiv belgelerini tetkik ederek kullanmış, cilt sonlarına belgeler koymuştur. Diğer taraftan o, sadece Osmanlı tarihini ilgilendiren konulardan bahsetmemiş, tüm dünya tarihini ve insanlık problemlerini ilgilendiren konulara da değinmiştir.⁹⁴

Târîh-i Cevdet'te eserin metodolojisine uygun bir şekilde Vehhâbilik meselesinin de önceki kaynaklardan farklı biçim ve içerikte ele alındığı görülmektedir. Burada Vehhâbilik tek bir başlıkta ele alınmamış, yeri geldiğinde bahsedilmiştir. Cevdet Paşa, vakanüvis tarihlerindeki benzer bir şekilde Vehhâbilerin faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin karşı tutumunu tarihî bir anlatım üslûbuyla ifade etmiştir. Vehhâbilerin Osmanlı Devleti'nin Irak eyaletiyle olan ilişkilerini anlattığı başlıkta onların Kerbelâ'ya saldırmalarını ise şöyle ifade eder:

“... Çünkü Vehhâbilerin ğarazı, Şîilerden Necef vakası intikamını almak hususu ise de Necef kasabasının etrafı sur ile muhât olduğu cihetle oraya giremeyeceklerini bildiklerinden ona bedel Kerbelâ kasabasını urmağa azm ederek Şîilerin matem gecesine müterassıd olup ahâli-i kasaba ol gice me'lûf oldukları meşgale-i mâtem ile bitâb ve tevân ve hâb-ı girân oldukları halde Vehhâbiler kasabaya duhûl ile önlerine geleni idam ve ifnâ ve buldukları emval ve eşyayı garet ve yağma ettikten sonra Hz. Hüseyin (r.a.) meşhedinde muallak olan sim ve zirr kandilleri ve sâir (tahf) veya dinarları ahz ile cânib-i Dir'iye'ye avdet itmişlerdir.”⁹⁵

92 Öztürk-Yıldız, *Osmanlı Tarihçileri*, s. 206.

93 Fatih M. Şeker, “Vehhâbiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 21, 2012, s. 356.

94 Zeki Arıkan, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarihçilik”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 6, s. 1585.

95 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 2. baskı, Dersaadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1309, c. 7, s. 167. *Târîh-i Cevdet*'te genelde mezhepler özeldi Vehhâbiliğin ele alınışı ile ilgili Sayın Dalıran tarafından yapılan bir çalışmada konu ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Bkz. Sayın Dalıran, “Tarih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri (I)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 20, Erzurum, 2002, s. 219-252.

Cevdet Paşa, eserinde kendisinden önceki tarihçilerden farklı olarak kronolojik anlatımın dışında Vehhâbilerin inançlarından da bahseder. Onun anlatımında Vehhâbilğin tevhid, şirk ve bid'at anlayışı ön plana çıkar. Ayrıca emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker, tevessül, kabir ziyareti gibi konulardaki Vehhâbî anlayıştan bahseder.⁹⁶ Sadece onların inanç sisteminden bahsetmeyen Cevdet Paşa, görüşleriyle ilgili değerlendirmelerde de bulunur. "Mezheb-i Vehhâbiye'nin esası şer'an menhî veya mekruh olan birçok şeyleri şirk-i celi itikâd etmekten ibaret yâni emr-i dünyada gulûv ve ifrat-ı taassub yolunda bir dalâlet olduğundan..." ifadeleriyle onların dinî konularda aşırılık içerisinde olduklarını belirtir.⁹⁷ Yine bazı yerlerde Vehhâbilerin inançlarına tenkitler yöneltir ve İslâm dininin bu konudaki anlayışından bahseder.⁹⁸

Cevdet Paşa'nın tarihindeki yeniliklerden birisi de sosyolojik tahlillerde bulunmasıdır:

"Garb huccâcî Mâlikiyyü'l-Mezheb sünniyyü'l-itikâd iseler de ekser-i hâl bedâvette bulunmak hasebiyle kendülerinden çendan Vehhâbilerin bid'at deyü itiraz edecekleri âsâr ve tecemmülât-ı medeniyet olmadığından ânlarla mümânaat etmiyorlardı".

O, bu ifadeleriyle Vehhâbilerin taraftarlarınca desteklenme sebeplerinden birisine değinmiştir.⁹⁹ Ayrıca bu meselede Osmanlı devlet ricali ve ulemasının ihmalleriyle ilgili tenkitlerini de söylemekten uzak durmamıştır. Elli altmış sene beri devam eden bir meselede Hicaz gibi bir yerde müstakil bir hükümet kurma girişiminde olan yeni mezhep mensupları ve İbn Suûd ile ilgili Hicaz ve Irak ulemasının çok sayıda yazısına rağmen Osmanlı Devleti'nin sağlıklı bilgi sahibi olmamasının, inanılmayacak bir durum olduğunu ifade eder.¹⁰⁰

Vehhâbilik hakkında kronolojik bilgiler veren ve sosyolojik tahliller yapan Ahmed Cevdet Paşa'nın malumatına itimat edilip edilmemesi tartışma konusu olmuştur. Yusuf Ziya Yörükân, Cevdet Paşa'nın *Tarih'i* ni yazdığı dönemde Vehhâbilik'in Mekke Emîri için bir tehdit, Osmanlı Devleti için ise bir isyan hareketi şeklinde algılandığını söyler. Osmanlı müellifleri Vehhâbiliği bâtil bir mezhep, Mekke şerifleri irtidat ve Peygamber düşmanı göstermek için yayınlarda bulundular. Bu sebeple ona göre *Târîh-i Cevdet'e* güvenilmez.¹⁰¹ Ancak Yörükân'ın makalesinde

96 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 7, s. 188-191, 272-274.

97 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 8, s. 272.

98 Cevdet Paşa, Vehhâbilerin referans aldıkları İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in türbe ve kabir ziyaretleri ile ilgili görüşlerini ele alarak onların bunlardan daha aşırıya gittiklerini belirtir. Bkz. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 7, s. 186-188.

99 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 8, s. 272.

100 Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. 7, s. 195.

101 Yusuf Ziya Yörükân, "Vahhabilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 1, 1953, s. 63.

güvenilmez olarak nitelendirdiği eserden alıntılar yaptığı da dikkati çekmektedir.¹⁰² Dalkıran, Vehhâbilerle ilgili tarihî bilgileri muhaliflerinden almanın sakıncası yanında tamamıyla kendi kaynaklarından tereddütsüz bir şekilde almanın da mümkün olmadığını söyler. Sağlıklı olan, taraftar olan ve muhaliflerce yazılmış olan eserlere birlikte müracaat etmektir. Bu sebeple Yörükân'ın ifade ettiği şekilde Cevdet Paşa *Tarih'i*'ni tam anlamıyla güvenilmez addetmek doğru değildir.¹⁰³ İrfan Aycan'ın ifadesiyle her tarih kitabı bir nebze yanlıdır. Ve bu durum insan olmanın bir gereğidir. Bu ise tarihî bilginin tamamen işe yaramaz ve yanlı olduğu anlamına gelmemelidir. Ancak bu tür kaynaklar kullanılırken dikkatli olunmalıdır.¹⁰⁴

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Cevdet Paşa'nın Osmanlı tarihçiliğine getirmiş olduğu yeni bakış açısı ve üslup Vehhâbilik konusunda da belirginleşmiştir. İlk dönem Vehhâbilîği ele alınırken *Târih-i Cevdet* önemli bir kaynaktır. Ancak diğer kaynaklardaki bilgilerle de kıyaslaması yapılmalıdır.

Ahmed Cevdet Paşa'dan sonra 1866 yılında vakanüvisliğe atanan Ahmed Lütfi Efendi 1907 yılı Mart ayına kadar görevine devam eder. Bu süre içerisinde 1241-1296 (1825-1879) yılları arasında meydana gelen olayları, Cevdet Paşa'nın notlarını, dönemin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyî*'yi, gördüklerini ve duyduklarını da kullanarak 15 cilt halinde *Târih-i Lütfî* isimli eserini yazar. *Târih-i Lütfî*'de Vehhâbilik ve Suûd ailesi ile ilgili birkaç yerde bilgi mevcuttur. Lütfi Efendi'nin notlarından faydalanmasına rağmen Vehhâbilik konusunda selefi Cevdet Paşa'ya oranla çok az bilgi vermesinde, döneminde I. Suûd Devleti'nin 1818 yılında yıkılması, meselenin halledildiği düşüncesinin hâkim olması ve İbn Suûd'un bölgede yeniden etkin olma çabalarının yerel olarak kalmasının etkili olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan *Târih-i Lütfî*'de anlatıldığı üzere Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarda Vehhâbileri dikkate almamasının aksine bu dönemde Vehhâbilerin faaliyetlerini engelleyen tedbirler öngördüğü de anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

1909 yılında vakanüvisliğe atanan Abdurrahman Şeref,¹⁰⁶ *Târih-i Devlet-i Osmaniyye* ve *Tarih-i Asr-ı Hâzır* adlı kitaplarında Vehhâbilik hakkında bilgiler

102 Cevdet Paşa'nın eserinin muhtelif yerlerinde Vehhâbiler hakkında bilgi vardır. c. 7, s. 290 ve 297'de nakledilen vak'alar ibret vericidir. Bkz. Yusuf Ziya Yörükân, "Vahhabilik", s. 56.

103 Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri (I)", s. 221-222.

104 İrfan Aycan ve İbrahim Sarıçam, "İslâm Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümlüne İlişkin Bazı Düşünceler", *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, s. 881-883.

105 Ahmed Lütfi Efendi, *Târih-i Lütfî*, Abdurrahman Şeref (nşr.), İstanbul: Sabah Matbaası, 1328, c. 8, s. 147-148. Yeni harflerle nüshası için bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Yücel Demirel (haz.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, c. 6, 7, 8, 1999, s. 1249-1250.

106 Son Osmanlı vakanüvisi olan Abdurrahman Şeref bu görevi saltanatın kaldırılışına kadar devam ettirir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Efdalrettin Tekiner, "Abdurrahman Şeref Efendi (Biyografisi, Resmî ve Özel Hayatı)", Vehbi Günay (haz.), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 24, sy. 1, 2009, s. 253-278.

verir. Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilerin bir özeti mahiyetinde¹⁰⁷ onların görüşleri, düşünceleri, kendileri dışındaki Müslümanlara bakışları, onlara karşı uygulamaları, hacılara davranışları, Irak ve Şam valilerinin mücadelesi gibi konulardan bahseden¹⁰⁸ Abdurrahman Şeref, II. Mahmud dönemini anlatırken Vehhâbilere karşı alınan tedbirlerden de bahseder. Burada Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valiliğinde iktidara geldikten sonra oğlu Tosun Paşa'yı Hicaz'a göndermesi, Haremeyn'in geri alınması, M. Ali Paşa'nın Hicaz'a gelişi, ardından oğlu İbrahim Paşa'nın Hicaz'da Vehhâbilere karşı mücadelesi ve Suûd b. Abdülaziz'in yakalanarak İstanbul'da idam edilmesi anlatılır.¹⁰⁹

Abdurrahman Şeref, Dârülfünûn'da hocalık yaptığı yıllarda kürsüden Vehhâbilik ile ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Mehmed Zekai Konrapa, Dârülfünûn'un son sınıfında arkadaşı Mehmet Kâmil ile birlikte hocaları Abdurrahman Şeref Efendi'nin ders notlarını *Târih-i Asr-ı Hâzır* adıyla yayıma hazırlamıştır. Burada Vehhâbilere karşı yayılma ve kolayca taraftar bulma sebepleri, görüşleri, Haremeyn'i işgal etmeleri ve hacıların hac vazifesini yapamadan memleketlerine geri dönmelerini değerlendirmektedir.¹¹⁰ Abdurrahman Şeref'in gerek nakillerinde gerekse değerlendirmelerinde seleflerinden farklı şeyler söylediğini ifade etmek mümkün değildir. Üslup farklılığı olsa da, daha çok *Târih-i Cevdet*'teki konu ile ilgili bilgilerin tekrarı mahiyetinde kabul edilmesi daha doğru olsa gerektir.

B. Gayri Resmî Tarih Kaynakları

XVIII. ve XIX. yüzyılda resmî tarihçiler olan vakanüvislerin yazdığı tarih eserlerinin dışında görevi resmî olarak tarihçilik olmayan devlet görevlileri tarafından da tarihe ilgi duymaları, telif ücreti almayı istemeleri, özel ilgileri sebebiyle tarih kitapları yazılmıştır.¹¹¹ Bu tarih kitaplarının bazılarında Osmanlı-Vehhâbi ilişkisi ve Vehhâbilik hakkında bilgiler mevcuttur.

Osmanlı dönemi Mısırlı tarihçilerden Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin (ö. 1822), *“Acâibü'l-âsâr fi't-terâcimi ve'l-ahbâr”* isimli eseri, Vehhâbilik hakkında bilgi veren erken dönem gayriresmî tarih kitapları içerisinde en önemlilerindedir. Önsözde eserini yöneticiler ve yüksek mevki sahibi kişileri övmeye veya yerme maksadıyla yazmadığını ifade eden Cebertî, birinci ciltte 1776 yılına kadar geçen

107 Eserin ikinci cildinin başında Abdurrahman Şeref'in *Tarih'i*ni hazırlarken dokuz adet *Tarih*'ten istifade ettiği belirtilir. Bunların arasında Cevdet Paşa'nın *Târih-i Cevdet*'i de bulunmaktadır. Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniyye*, c. 2, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312, s. 5-6.

108 Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniyye*, c. 2, s. 282-283.

109 Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniyye*, c. 2, s. 309-310.

110 Abdurrahman Şeref, *Târih-i Asr-ı Hâzır: 1789 Senesi Fransa İnkılâbından Bed' Eder*, Mehmed Zekai-H. Mehmed Kamil (nşr.), İstanbul: Osmanlı Şirketi Matbaası, 1329, s. 476-479.

111 Öztürk-Yıldız, *Osmanlı Tarihçileri*, s. 171.

olayları, ikinci ciltte 1190-1212 (1776-1798), üçüncü ciltte 1213-1220 (1799-1806), dördüncü ciltte 1220-1236 (1806-1821) yılları arasındaki olayları ele alır.¹¹²

Mekke'nin Vehhâbiler tarafından işgal edilmesi, Vehhâbilerin buradaki uygulamaları, hacılara karşı tutumları ve Mısırlı hacıların durumu¹¹³ hakkında bilgiler veren Cebertî, Mekke halkının Vehhâbî otoritesini kabul etme sebepleri üzerinde de durur.¹¹⁴ Ayrıca III. Selim'in Mehmed Ali Paşa'dan Hicaz'a sefer düzenlemesini istemesi, Paşa'nın cevabı¹¹⁵, oğlu Tosun Paşa'nın Hicaz'da Vehhâbilere karşı yürüttüğü mücadele, M. Ali Paşa'nın Hicaz'a gitmesi, oğlu İbrahim Paşa'nın mücadeleleri de eserde yer alan konulardandır.¹¹⁶ Eserde ayrıca Medine'nin Vehhâbilerden geri alınması, şehrin anahtarlarının İstanbul'a gönderilmesi,¹¹⁷ Mekke ve Medine'de hutbelerden çıkarılan Osmanlı padişahının isminin tekrar okunmaya başlaması¹¹⁸ konusunda da bilgiler mevcuttur. *Acâibü'l-âsâr*, M. Ali Paşa ve oğullarının Vehhâbilerle mücadelesi, Osmanlı Devleti'nin tedbirleri ile ilgili bilgiler vermesi yönüyle önemli bir eserdir.

Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi* olarak bilinen eseri "*Târih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni*" isimli eserinde yaşadığı dönemin olaylarını yazmıştır. Dolayısıyla hadiseleri yazarken gördüklerini, duyduklarını ve resmî belgelerden elde ettiklerini kaleme almıştır.¹¹⁹ Diğer taraftan XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başları arasında yaşadığı için tespitleri ilk dönem Vehhâbiliği için önem taşımaktadır.

Eserinde ifade ve anlatım bozuklukları görülen Câbi Ömer Efendi, birçok yerde Vehhâbîlik'ten bahseder. Konu ile ilgili İstanbul'a gelen haberler, belgeler ve duyumlardan bahseden *Câbi Târihi*'nde, Vehhâbilerin hicrî 1221 ve 1222 senelerinde hacıların hac görevini ifa etmelerini engellemeleri, Alemdar Mustafa Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'dan Mekke ve Medine'nin Vehhâbilerin elinden alınması için Şam ve Bağdat valileriyle beraber gerekli adımların atılmasını istediği tahrirat, Hicaz'a gönderilemeyen surre-i hümayûndan birikenlerin Ordu-yı Hümayûn Hazinesi'ne teslimi, Vehhâbilerin Mekke'yi işgalleri esnasında Kâbe'nin örtüsünü değiştirmeleri, para basmaları, Harem-i Şerif ve Mescid-i Nebevî'deki değerli eşyalara el koymaları, M. Ali Paşa ve Tosun Paşa'nın Hicaz'da Vehhâbilere

112 Bkz. Ahmet Özel, "Acâibü'l-Âsar", *DİA*, c. 1, s. 314-315.

113 Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, Kâhire, 1998, (Acâibü'l-âsâr) c. 3, s. 388, 398-399.

114 el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, c. 4, s. 8, 83-84.

115 el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, c. 4, s. 129.

116 el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, c. 4, s. 221-222.

117 el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, c. 4, s. 237, 242.

118 el-Cebertî, *Acâibü'l-âsâr*, c. 4, s. 282.

119 Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi*, (*Târih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni*) *Tahlil ve Tenkidli Metin*, Mehmet Ali Beyhan (haz.), c. 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s. xxxiii-xxxvii.

karşı faaliyetleri,¹²⁰ Medine ve Mekke'nin geri alınması¹²¹ ve bu arada Hicaz'da Vehhâbilerle yaşanan olaylarla ilgili bilgiler mevcuttur.¹²² *Câbî Târihi*, Cevdet Paşa'dan önce Vehhâbiler ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki faaliyetlerinden bahseden önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

Yayla İmamı Ebu Bekir Efendi (ö. 1835) tarafından 1818 yılında kaleme alınan *Vak'a-i cedid*'de de Vehhâbilikten kısaca bahsedilmektedir. Valide kethüdası Yusuf Ağa'nın hacca gitmesi ve Medine'ye yaklaştığında "Sen bu makamlara layık değilsin. Evvelâ Müslüman ol, sonra buraya gel!" diyerek Vehhâbiler tarafından geri çevrilmesinden, Hac Emîri Abdullah Paşa'nın da aynı akıbetle karşı karşıya kalmasından, 1806 yılından 1812 yılına kadar yedi sene hac yolunun kapalı olması, Vehhâbilerin hacca izin vermemeleri ve M. Ali Paşa'nın Medine ile Mekke'yi Vehhâbilerin elinden geri almasından bahsedilir. Ayrıca 27 Muharrem 1228 (30 Ocak 1813) yılında İstanbul'a anahtarların gelmesi ve Eyüp Sultan'da alay tertip edilip padişaha takdim edilmesi de eserin konusudur.¹²³

1768-1813 yılları arasındaki olayları içeren *Vak'a-i cedid*'i önemli kılan husus yazarı Ebûbekir Efendi'nin olayların şahidi olmasıdır. O, Nizam-ı Cedid'in kuruluşu gibi III. Selim zamanının olaylarını ele almış, IV. Mustafa'nın cülûsu, Alemdar vakası ve II. Mahmud'un tahta çıkışından bahsetmiştir.¹²⁴ Bu arada Vehhâbilerle ilgili tanık olduğu olayları da özet bir şekilde ifade etmiştir.

Osmanlı döneminde Vehhâbilik hakkında müstakil ve teferruatlı bir eser, "*Târih-i Vehhâbiyan*" ismiyle Eyüp Sabri Paşa (ö. 1890) tarafından yazılmıştır. Uzun süre Hicaz'da memuriyet görevinde bulunan Eyüp Sabri Paşa, burada bulunduğu süre içerisinde elde ettiği bilgi ve tecrübelerden faydalanarak eserler meydana getirmiştir.¹²⁵ Bu eserlerden birisi *Târih-i Vehhâbiyan*'dır. Eserini hususî bir tarihçe olarak tarif eden müellif, hadiselerin teferruatında bazı eksik ve yanlışların olabileceğini kabul ederek hadiselerin bir kısmını Hicaz yaşlılarından işittiğini, bunların tadil edilmesi ve ayıklanması durumunda müstakil bir eser ortaya koymanın zor olduğunu belirtir.¹²⁶ Dolayısıyla bu ifade Eyüp Sabri Paşa'nın, eserindeki bilgilerin önemli bir kısmını işittiği olaylara dayandığı anlamına gelmektedir. Bu da bilgilerin diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılması gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır.

120 Câbî, *Câbî Târihi*, c. 1, s. 112, 153, 233, 349, 487, 507, 578.

121 Câbî, *Câbî Târihi*, c. 2, s. 927, 951.

122 Câbî, *Câbî Târihi*, c. 2, s. 972, 974, 981, 1304, 1035.

123 Yayla İmamı Ebu Bekir Efendi, *Vaka-ı Cedid: Yayla İmamı Tarihi ve Yeni Olaylar*, Yavuz Senemoğlu (haz.), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1975, s. 79, 159, 169, 170.

124 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Bekir Efendi, *Vaka-ı Cedid*, s. 12-13.

125 Bkz. Azmi Özcan, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, c. 12, Ankara, 1995, s. 8-9.

126 Eyüp Sabri Paşa, *Târih-i Vehhâbiyan*, Süleyman Çelik (sad.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992, s. 95.

Eyüp Sabri Paşa *Târîh-i Vehhâbiyan*'da Vehhâbilerin ortaya çıkışı, Taif, Mekke ve Medine'yi istila etmeleri, kutsal beldelerin Vehhâbilerden geri alınması, yakalanan Vehhâbî ve Suûd ileri gelenlerinin İstanbul'a gönderilmesi, idam edilmeleri ile alakalı ayrıntılı bilgiler vermektedir. Reddiye tarzında Vehhâbiliği ve dönemin olaylarını anlatan müellif, öznel yorumlarda bulunarak Vehhâbilerin inanç sistemi ve kaynağı hakkında da değerlendirmelerde bulunur.

Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhâbiler hakkında bilgiler verdiği diğer eseri *Mir'âtü'l Haremeyn*'dir. 1872 yılından başlayıp 15 yılda tamamladığı eseri üç cilt halinde basılmıştır. Birinci cildi Mekke, ikinci cildi Medine, üçüncü cildi ise Arap yarımadasına ayrılmıştır. Eski kaynaklardan faydalanan Eyüp Sabri Paşa, kendi incelemelerine de eserinde yer verir. Mekke, Medine ve Arap yarımadası ile ilgili bilgiler veren müellif, yeri geldiğinde Vehhâbilik konusuna da değinir. *Târîh-i Vehhâbiyan* ölçüsünde olmasa da eserde Vehhâbilik hakkında önemli bilgiler mevcuttur.¹²⁷ Müellif eserinde, ayrıntılı bilgi almak isteyenlerin *Tercümân-ı Ahval*'de neşredilen Vehhâbilik hakkındaki bilgilere müracaat etmelerini istemektedir.¹²⁸ *Târîh-i Vehhâbiyan*'daki genel üslubun burada da devam ettiği dikkat çeker.¹²⁹

Vehhâbilik hakkında bilgi veren diğer bir gayriresmî tarih kitabı ise *Târîh-i İslam*'dir. Şehbenderzâde Ahmed Hilmi (ö. 1914) tarafından yazılan eser, R. Dozy'nin *Târîh-i İslam* isimli eserindeki yanlış bilgileri tenkit amacıyla yazılmıştır. Son dönem Osmanlı fikir adamlarından olan Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, bu eserde döneminde devleti meşgul eden önemli bir problem olan Vehhâbilik hakkında bilgiler vermektedir.¹³⁰ Reinhart Pieter Anne Dozy, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüş ve düşüncelerinin Necid'den başlayarak yayılması ve Haremeyn bölgesinde ilk zamanlarda taraftar bulamamasının sebeplerinden bahseder. Ayrıca hareketin Karmatîliğe benzetildiğini, ancak benzer yönleri bulunsa da Karmatîlikle birebir aynı olmadığını belirtir. Diğer taraftan Vehhâbilerin Mısır'a inanç ve öğretilerini açıklayacak kişiler gönderdiğini, buradaki münazaraları Vehhâbilerin kazandığını, sonuçta Mısırlı âlimlerin Vehhâbileri haklı, Osmanlıları ise haksız gördüğünü ifade eder. Vehhâbilerin inanç ve değerlerinden bahseden müellif onların nübüvvet, evliya, tevessül, şefaath, tütün içme, giyinme biçimleri hakkındaki fikirlerini de ele almıştır.¹³¹

127 Eyüp Sabri, *Mir'âtü'l Haremeyn: Mir'âtü Medine*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1304, s. 16 vd; a.mlf., *Mir'âtü'l Haremeyn: Mir'atü Cezîreti'l-Arab*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1306, s. 99-126, 163.

128 Bkz. Eyüp Sabri, *Mir'âtü Cezîreti'l-Arab*, s. 125.

129 Fatih M. Şeker, Eyüp Sabri Paşa'nın eserlerinde meseleyi ele alırken duygusallığın ön planda olduğunu, bunun neticesinde onun otoriter bir dil kullandığını ifade eder. Bkz. Fatih M. Şeker, "Vehhâbiliğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri", s. 336-337.

130 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslam*, c. 2, Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1327, s. 597-609.

131 Dozy'nin Vehhâbilik hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Reinhart Pieter Anne Dozy, *Târîh-i İslâmiyet*, Abdullah Cevdet (çev.), c. 2, Mısır, 1908, s. 532-554.

Dozy'nin fikirlerinden alıntılar yapan Ahmed Hilmi, yeri geldiğinde onun fikirlerini gerekçeleriyle birlikte reddeder. Ayrıca Vehhâbilîği Cevdet Paşa gibi, dinî değil siyasî bir mezhep olarak tanımlar. Ahmed Hilmi'nin Vehhâbilik değerlendirmesinin farklı tarafı Dozy'nin Vehhâbilikle Protestanlık arasında ilişki kuran ifadelerine cevap vermesidir. Ona göre Vehhâbilikle Protestanlık birbirine benzemez. Çünkü Protestanlık ileri ve medenî bir ortamda ortaya çıkan bir ilerleme adımı iken, Vehhâbilik bedevilerin arasında ortaya çıkmış bir gerileme adımıdır. Ayrıca Protestanlık ruhbanlığa karşı bir harekettir. İslamiyet'te ruhbanlık olmadığı için Vehhâbilerin ruhbanlığa karşı çıkması söz konusu değildir.¹³²

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Vehhâbilik değerlendirmelerinde Dozy'e cevap verirken Karmatîlik ve Protestanlıkla ilgili görüşleri haricindeki düşüncelerine ayrıntılı olarak cevap vermez. Yorum ve tahlilden çok kabul veya red ifadeleri kullanır.

C. Diğer Kaynaklar

Osmanlı dönemi arşiv, resmî tarih ve gayri resmi tarih kaynaklarının yanında XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Vehhâbilikten bahseden yeni literatür türleri de ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında kitap, risâle, makale ve gazete yazıları bulunmaktadır.

Hüseyin Hüsnî tarafından 1328 yılında neşredilen “*Necid Kit'asının Ahvâl-i Umûmiyyesi*” isimli eser, Vehhâbilik ve Necid bölgesi hakkındaki bilgileri içerir. Hüseyin Hüsnî, Necid bölgesinde bir müddet bulunmuş, gezdiği yerlerdeki duyp gördüklerini yazmıştır. Bu sebeple doğrudan müşahede ürünü olarak Necid bölgesi ve Vehhâbilik hakkında verdiği bilgiler önemlidir. O, eserinde bedevilik hakkında da bilgiler vermiş, Vehhâbilik-Şîa karşılaştırması yapmıştır. Tarihî malumatın yanında kabir ziyareti gibi Vehhâbî inançlarına da değinmiştir.¹³³ Hüseyin Hüsnî'nin gördüğü ve duyduğu malumattan yola çıkarak verdiği bilgiler her ne kadar coğrafya ve tarih ürünü olsa da gerekli tahlil ve değerlendirmeleri çoğu zaman yapmadığı görülmektedir.¹³⁴

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Şeyhülislam Haydarizâde İbrahim Efendi (ö. 1932) tarafından *Sebilürreşâd Dergisi*'nin farklı sayılarında Vehhâbilik üzerine dört ayrı makale yazılmıştır. İlk makalenin takdim kısmında yer alan aşağıdaki ifadeler makalelerin önemine vurgu yapmakta ve okuyucuların yazıları dikkatle takip etmesini istemektedir:

“Vehhâbî mezhebinin müessisi bulunan Şeyh Muhammed Abdilvehhâb'ın sûret-i zuhûruyla mezheb-i mezkûreyi ne yolda tesise muvaffak olduğu hakkında “Mezâhib-i ve Turuk-ı”nin müellif-i âlisi fâdıl muhterem Şeyhülislâm-ı Sâbık Haydarizâde İbrahim Efendi hazretleri tarafından

132 Ahmed Hilmi, *Târîh-i İslam*, c. 2, s. 608-609.

133 Bkz. Hüseyin Hüsnî, *Necid Kit'asının Ahvâl-i Umûmiyyesi*, İstanbul, 1328, s. 7, 22, 47, 50-53, 57, 65, 83-86, 124-150.

134 Fatih M. Şeker, “Vehhâbilîğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri”, s. 339.

kaleme alınan şu makâlât, Necid'de icrâ-yı seyahatle bu beyanda uzun uzadıya tedkikât ve tetabbuâtta bulunmuş olan bazı ulemânın gayr-ı matbû âsâr-ı kıymetdârından iktibâs edildiği cihetle büyük ehemmiyet ve kıymet-i tarihîye hâiz bulunduğundan muhterem kârilerimiz (okuyucularımız) tarafından dikkatle takip buyrulmalıdır.⁷¹³⁵

Haydarizâde ilk makalesinde Vehhâbiliğin lideri Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatı, tahsili, ailesi hakkında bilgiler vermiş, İbn Abdilvehhâb-İbn Suûd ittifakından bahsederek makaleyi sonuçlandırmıştır.¹³⁶ İkinci makalesinde¹³⁷ kaldığı yerden Vehhâbiliğin tarihî süreci hakkında bilgi vermeye devam eden Haydarizâde, burada İbn Abdilvehhâb'ın karakterinden de bahseder. Hayatı ile ilgili bilgilerin ardından görüşleri, fikrî kaynakları İbn Teymiye ve İbn Kayyim üzerinde duran müellif, İbn Abdilvehhâb'ı büyük bid'at ve fitnelere çıkararak bir kişi olarak tanımlar. Ardından bazı eserlerinin isimlerinden bahseder. Yine onun aile efradı hakkında da bilgiler verir. Haydarizâde üçüncü Vehhâbîlik makalesinde ilk önce İbn Abdilvehhâb'ın "ictihad" anlayışını ele alarak referansları noktasından eleştirilerde bulunur. Ardından Necid'de Vehhâbîlerin tebliğ faaliyetleri ve uygulamalarından bahseder ve bu hareketin Necid'de kısa zamanda etkin hale gelmesinin sebepleri üzerinde durarak makaleyi tamamlar.¹³⁸ Vehhâbiliğin görüşlerini dördüncü makalesinde de ele almaya devam eden müellif, burada şirk anlayışından bahsederek onlara göre şirk olan davranışları zikreder. Vehhâbîlerin görüşlerinde, muhaliflerinin de onlara karşı olan tutumlarında aşırıya gittiklerini ifade ettikten sonra ayet ve hadisleri zikrederek Vehhâbî görüşünün yanlışlığını gösterme çabası içerisine girer. Vehhâbîlerin kabir ziyareti veya ziyaret edilecek yerlerle ilgili görüşlerini ele aldıktan sonra makaleyi bitirir.¹³⁹ Genel olarak makaleler değerlendirildiğinde Haydarizâde'nin Vehhâbîlik ile ilgili kendisinden önce yapılan yorumlardan ve verilen bilgilerden farklı bir şey söylediğini ifade etmek zordur.

Ömer Rıza (ö. 1952), *Sebilürreşâd*'de "Vehhâbiliğin Târihiyyesi ve Umdeleri"¹⁴⁰ başlıklı iki sayfalık yazıda, öncelikle Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatını çok kısa olarak özetlemiştir. Daha sonra Vehhâbiliğe karşı Osmanlı Devleti'nin tedbir almak zorunda kalması ve Mısır Valisi M. Ali Paşa ve oğullarının mücadelesi, Vehhâbîler tarafından işgal edilen mekanların tekrar geri alınmasından

135 Haydarizâde İbrahim Efendi, "Vehhâbîlik-I", *Sebilürreşâd*, c. 17, sy. 441, İstanbul, 18 Eylül 1335, s. 203-205.

136 Bkz. Haydarizâde, "Vehhâbîlik-I", s. 203-205.

137 Haydarizâde İbrahim Efendi, "Vehhâbîlik-II", *Sebilürreşâd*, c. 17, sy. 442, İstanbul, 25 Eylül 1335, s. 216-218.

138 Haydarizâde İbrahim Efendi, "Vehhâbîlik-III", *Sebilürreşâd*, c. 18, sy. 443, İstanbul, 9 Teşrin-i evvel 1335, s. 3-5.

139 Haydarizâde İbrahim Efendi, "Vehhâbîlik-IV", *Sebilürreşâd*, c. 18, sy. 448, İstanbul, 13 Teşrin-i sâni 1335, s. 64-66.

140 Ömer Rıza, "Vehhâbiliğin Târihiyyesi ve Umdeleri", *Sebilürreşâd*, c. 24, sy. 617, İstanbul, 18 Eylül 1340, s. 297-298.

ve sonrasındaki olaylardan kısaca bahseder. İbn Abdilvehhâb'ın mezhebi, icmâ, kabir ziyaretleri, evliyadan yardım isteme, tütün gibi konulardaki görüşlerini açıklayarak yazısını tamamlar. Ömer Rıza'nın Vehhâbilik yazısı kendisinden önce yazılmış olan eserlerdeki bilgileri tekrar mahiyeti arz eder. Yazıda tahlil ve değerlendirmeler yerine kronolojik anlatım söz konusudur.

Vehhâbilik'ten bahseden bir diğer yazı, Zâkir Kâdirî tarafından *Türk Yurdu Dergisi*'nde "Vehhâbiler-I"¹⁴¹ başlığıyla yazılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında yazılan yazıda, Vehhâbilik Hz. Osman'dan başlayarak İbn Teymiyye, İbn Kayyım el-Cevziyye gibi müelliflerin mezhebinin devamından ibaret bir hareket olarak gösterilir. Vehhâbiler, bid'atlara karşı kalem mücahedeyle yetinmeyip mukaddes cihat ilan etmişlerdir. Vehhâbiliğe Muhammed b. Abdilvehhâb'ın hayatını özetleyerek başlayan yazar, kendisinden önceki müelliflerin söylediklerini tekrar etmektedir. Makalenin birinci kısmını Vehhâbilerin kutsal mekânları işgali ve buralardaki uygulamalarını ifade ederek sonlandırır.

Şubat 1341 tarihli *Türk Yurdu*'nda "Vehhâbiler II"¹⁴² başlığıyla kaldığı yerden Vehhâbilik hakkında bilgiler vermeye devam eden Zâkir Kâdirî, ikinci makalesinde ilk Vehhâbî Devleti'nin Mısır Valisi M. Ali Paşa ve oğulları marifetiyle sonlandırılması, daha sonra Vehhâbilerin tekrar teşkilatlanmaları, İbn Reşîd'in Necid ve çevresinde hâkimiyeti ele geçirmesinden bahseder. Ardından Vehhâbilerin liderlerini ve İbn Reşîd sülalesine mensup olanları sıralar. Dünyadaki siyasî kargaşadan dolayı Vehhâbilerin son dönemdeki tarihlerini zabt edemediğini belirtir.¹⁴³ Sonraki bölümde hareket mensuplarının sayısını tartışan yazar, Avrupalıların Vehhâbilerle ilgisini ele alır ve Arabistan'a seyahat eden ve bu konuda eser yazan Avrupalılar hakkında bilgiler verir.¹⁴⁴ Ardından Vehhâbilerin görüş ve itikatlarını ele alarak maddeler halinde sıralar.¹⁴⁵ Son bölümde Vehhâbiliğin her ne kadar Arabistan'da başarılı olsa da Arabistan dışında zamanının içtimâî ve medenî esaslarına riayet etmemesi sebebiyle başarılı olamayacağını söyleyerek makalesini tamamlar.¹⁴⁶ Zâkir Kâdirî, tarihî süreç açısından kendisinden önceki Vehhâbilik yazarlarını sade bir dille tekrarlamış görünmektedir. Ancak Avrupalı seyyah ve eserlerinden, onların bölgeye ilgisinin sebeplerinden bahsetmesi ve Vehhâbilikle ilgili Arap yazarlardan bazılarını zikretmesi sebebiyle ihmal edilmeyecek bir özelliğe sahiptir.

Hüseyn Kâzım Kadri tarafından 1929 yılında kaleme alınan, *Abdülvehhâb ve Vehhâbiler* isimli yazma eser, her ne kadar Cumhuriyet döneminde yazılmış

141 Zâkir Kâdirî, "Vehhâbiler I", *Türk Yurdu*, c. 1, sy. 2, Ankara, Teşrin-i sâni 1340, s. 122-130.

142 Zâkir Kâdirî, "Vehhâbiler II", *Türk Yurdu*, c. 1, sy. 5, Ankara, Şubat 1341, s. 389-402.

143 Zâkir Kâdirî, "Vehhâbiler II", s. 392, 393.

144 Zâkir Kâdirî, "Vehhâbiler II", s. 393-396.

145 İnanç ve görüşleri için bkz. Zâkir Kâdirî, "Vehhâbiler II", s. 397-401.

146 Zâkir Kâdirî, "Vehhâbiler II", s. 402.

olsa da, yazarının Osmanlı Devleti bünyesinde görev yapması sebebiyle, Osmanlı dönemi literatürü içerisinde değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Fatih M. Şeker eseri yüksek lisans çalışması olarak ele almış, Vehhâbiliğin Osmanlı Mütefekirleri Üzerindeki Akisleri” başlıklı çalışmasında da Hüseyin Kâzım Kadri’nin Vehhâbilik telakkisini bu eser üzerinden incelemiştir. Kâzım Kadri, “*Abdülvehhâb ve Vehhâbiler*” isimli eserinde, dönemdeki ve kendisinden önceki mevcut Vehhâbilik anlayışından farklı olarak Vehhâbiliğin dinî yönü üzerinde tahlillerde bulunmuş, hareketin siyasî boyutuna iştirak etmese de, dinî hedefini tasvip etmiştir. Bu da onun önemli devlet görevlerinde bulunması esnasında âlem-i İslâm’ın durumunu yakından görmesi üzerinde etkili olmuştur.¹⁴⁷

Osmanlı dönemi Vehhâbilik literatüründen bahsedilirken bu dönemde hareketin merkezi Hicaz’da bu konuda yazılmış iki önemli yazardan ve eserlerinden de bahsedilmelidir. Mekke Şâfi Müftüsü olarak görev yapmış olan Ahmed b. Zeynî Dahlân (ö. 1886) tarafından yazılan *Hulâsatü’l-kelâm fi ümerâi’l-Beledi’l-Harâm*¹⁴⁸ adlı eser, Mekke emirleri ve Vehhâbilerin faaliyetleri ile ilgili orijinal bir kaynaktır. Şerif ailesine yakınlığı ile bilinen Dahlân, tarihî gelişmeleri yakından takip etme imkânına sahip olmuştur. “*Fitnetü’l-Vehhâbiyye*” isimli eserinde ise Vehhâbilerin görüşlerinden bahsetmiştir.¹⁴⁹ Yine aynı müellif *ed-Dürerü’s-seniyye fi’r-reddi ale’l-Vehhâbiyye* isimli eserinde ise Vehhâbilerin kabir ve mescit ziyaretleri, tevessül, şefaât, Hz. Peygamber’e tazimde bulunulması gibi inanç ve görüşlerini reddetmiştir. Ayrıca İbn Abdilvehhâb’ın hayatı hakkında bilgiler vermiş, ilim ehlinin Vehhâbiliğe yönelttiği reddiyelerden bahsetmiştir.¹⁵⁰

Muhammed b. Abdilvehhâb’ın kardeşi olan Süleyman b. Abdilvehhâb da *es-Savâiku’l-ilâhiyye fi’r-reddi ale’l-Vehhâbiyye*¹⁵¹ isimli eserinde, kardeşinin görüşlerine muhalefet etmiş ve karşı fikirler öne sürmüştür. Eser Vehhâbiliğin fikrî arka planını öğrenmek açısından önemlidir.

Vehhâbilik hareketi edebiyata da konu olmuştur. Aşık Esrârî tarafından kaleme alınan *Destân-ı Vehhâbi* bu literatürün ünlü şiirlerindedir. Aşık Esrârî destanında Mehmed Ali Paşa’nın Vehhâbiler üzerine seferini ele alırken seferin sonucunu da dörtlükle ifade eder. Bu arada gerek M. Ali Paşa gerek Vehhâbilerin ağzından birbirlerine olan bakışını ortaya koyar, zaman zaman da kendi yorumlarını

147 Eser, orijinaline ulaşılamadığından, Fatih M. Şeker’in yüksek lisans çalışmasından takip edilmiştir. Bkz. Fatih M. Şeker, “Hüseyin Kazım Kadri’ye Göre Vehhâbilik”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2003, s. 99-216.

148 Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâsatü’l-kelâm fi ümerâi’l-Beledi’l-Harâm*, Kahire: el-Matbaatü’l-Hayriyye, 1305, s. 261, 291, 292 vd.

149 Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Fitnetü’l-Vehhâbiyye*, İstanbul: Işık Kitabevi, 1978.

150 Ahmed b. Zeynî Dahlân, *ed-Dürerü’s-seniyye fi’r-reddi ale’l-Vehhâbiyye*, Dimaşk: Mektebetü’l-Ahbâb, 2003, s. 10, 20, 49, 102, 104, 112.

151 Süleyman b. Abdilvehhâb, *es-Savâiku’l-ilâhiyye fi’r-reddi ale’l-Vehhâbiyye*, İstanbul: Işık Kitabevi, 1979.

ekler. Geleneksel tarih yazıcılığı anlamında bilgiler vermese de Vehhâbî Destânı, Vehhâbiler ve Osmanlıların birbirlerine bakışı ile ilgili bilgi ve ipuçları verir.¹⁵²

Sonuç

XVIII. yüzyılın ortalarında İbn Abdilvehhâb-İbn Suûd ittifakı ile fiilen ortaya çıkan Vehhâbiliğin gelişmesinin arka planında dinî, sosyo-kültürel ve coğrafi ortamın etkili olduğu görülmektedir. Çıkış noktası Arap Yarımadasındaki din anlayışını reddetmek olan Vehhâbiliğin fikrî arka planının şekillenmesinde hareketin lideri İbn Abdilvehhâb'ın doğduğu, büyüdüğü ve ilim tahsil ettiği şehirlerdeki dinî anlayış ve yaşantı önemli rol oynamıştır. Bir fikir veya anlayışın yayılması ve etki alanının genişlemesinde pek çok etken rol oynamaktadır. Vehhâbiliğin ortaya çıktığı dönemde Necid bölgesindeki siyasî ortam, hareketin yayılmasına olumlu anlamda etki etmiştir. Bu dönemde bölgede küçük emirlikler bulunmakta, Arabistan'ın iç bölgelerine uzaklığı sebebiyle merkezî idarenin doğrudan etkisi zayıf kalmaktadır. Merkezî idarenin doğrudan irtibatı daha çok kutsal topraklarla gerçekleştiğinden Vehhâbiliğe karşı ilk zamanlar yeterli farkındalık oluşmamış görünmektedir.

Diğer taraftan Vehhâbiliğin gelişmesinde bölgenin sosyo-kültürel ortamının da etkisi aşikârdır. Halkın bedevî anlayış ve yaşama sahip olması Vehhâbiliğin görüşlerini kabul etmelerinde ve onların savaşlardaki etkinliğinde önemli rol oynamış görünmektedir. Yine Osmanlı Devleti'nin ve Avrupa'nın siyasî durumu ile Osmanlı coğrafyasındaki siyasî yapılanma da Vehhâbiliğin oluşum sürecine etki etmiştir.

Vehhâbilik, bahsedilen amiller neticesinde kısa sürede yayılmış ve yüz elli yıllık bir zaman diliminde üç kez devlet kurmuştur. Konu ile alakalı olarak Osmanlı dönemi literatürü ise, Osmanlı tarihçilik anlayışına bağlı kalmıştır. Vehhâbilikten bahseden en önemli Osmanlı kaynağı arşiv vesikalarıdır. Şam, Bağdat ve Mısır valilerinin İstanbul'la irtibatı, Mekke şeriflerinin de İstanbul'a durumu bildirmeleri ve gerekli talimatları almaları yazışmalar sayesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu belgeler Osmanlı Vehhâbilik literatürünün ana kaynaklarıdır. Ancak arşiv belgelerinin başlık ve özetlerinde Vehhâbilikten bahsedildiği gibi, başlık ve özetle bahsedilmeksizin sadece belge içeriklerinde de Vehhâbilik ve ilgili konularla karşılaşılabilir. Bu açıdan araştırmacıların arşiv çalışmalarında başlık ve özet taramasıyla yetinmesi, çalışmaların eksik kalmasına sebep olabilecektir. Çalışmaların daha sağlıklı olması için taraflardaki belgelere ulaşmaya çalışmalı, mümkünse karşılaştırma yapılmalıdır.

Diğer taraftan Vehhâbilik Osmanlı tarihçilerinin de ele aldığı bir konu olmuştur. Vehhâbiliğin ortaya çıktığı ve geliştiği dönemde Osmanlı'da vakanüvislik adı verilen resmî tarihçilik hâkimdir. Vakanüvislerin eserlerinde İzzî Mehmed Efendi'den başlayarak Vehhâbilikten bahsedilmeye başlanmış, Vehhâbilik probleminin artmasına bağlı olarak da bu konuya daha fazla değinilmiştir. Vakanüvisler arasında

152 Erman Artun, "19. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Ortadoğu'nun Sosyal Tarihine Bir Kaynak: Aşık Esrârî'nin Vehhâbî Destanı", *Folklor/Edebiyat*, c. 6, sy. 22, Ankara 2000/3, s. 187-192.

Vehhâbilik hakkında tarihî bilgiler veren ve hareketin görüşleri, gelişmesi ile alakalı ilk kez ayrıntılı tahlil yapan vakanüvis Ahmed Cevdet Paşa'dır. Ancak daha sonraki vakanüvisler Cevdet Paşa'yı tekrarlamış görünmektedirler.

Resmî tarihçiler olan vakanüvislerin yanı sıra özel tarih kitapları yazan tarihçilerin eserlerinde de Vehhâbilik konusuna yer verilmiştir. el-Cebertî, Câbî Ömer Efendi, Eyüp Sabri Paşa, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin yazdığı eserler Vehhâbilikten bahseden özel tarih eserleridir.

Osmanlı Dönemi Vehhâbilik literatürü ile ilgili arşiv, resmî ve gayriresmî tarih kaynaklarının yanında XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Vehhâbilikten bahseden yeni türler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde konuya ilişkin yazılan kitaplar, risâleler, makaleler ve gazete yazıları bunlara örnektir.

Osmanlı dönemi Vehhâbilik literatürü incelendiğinde Vehhâbiliğin gerek gelişimi gerek mensuplarının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne muhalif davranışları sebebiyle İstanbul'da ayrılıkçı bir siyasî hareket olarak telakki edildiği anlaşılır. Bu sebeple Vehhâbilerin faaliyetleri ilk önce arşiv belgelerinin, ardından da tarih kaynaklarının konusu olmuştur. Burada Vehhâbilik tasvîrî, belge ve bilgi tarihçiliği formatında ve kronolojik bir şekilde anlatılmıştır. Vehhâbiler hakkında Ahmed Cevdet Paşa tahlil denemelerinde bulunmuş, daha sonraki tarihçiler ise onu tekrardan öteye geçememiştir.

Vehhâbilik ile ilgili Osmanlı dönemi tarih kitaplarında yazarların kaynak olarak arşiv belgelerini, duyumlarını ve müşahedelerini kullandıkları da görülmektedir. Bu eserlerdeki bilgilerin arşiv belgeleri ve Vehhâbî kaynakları ile karşılaştırması yapıldığında, tarihî olay ve akışın genel itibariyle birbiriyle örtüştüğü görülür. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Vehhâbilik ile ilgili yazılan müstakil risâle, makale ve gazete yazılarının, önceki literatürün tekrarı niteliğinde olduğu müşahade edilir.

Osmanlı Devleti Vehhâbilik literatüründe Vehhâbiliğin tarihî gelişiminden bahsedilmekle birlikte görüş ve düşünceleri ayrıntılı olarak ele alınmamış, daha çok devletin resmî din anlayışına aykırı görüşleri dile getirilmiştir. Buna bağlı olarak Vehhâbilerin buldukları bölgelerdeki davranışları ve uygulamalarından da bahsedilmiştir. Tarihî olayların akışında genel olarak tasvîrî yöntem kullanılsa da literatürün yazarları taraf olduğu için fikir ve uygulamaları ifade ederken yeri geldiğinde kısa yorumlarda da bulunmuşlardır. Bu sebeple Vehhâbiliğin fikirlerini incelerken ilk önce İbn Abdilvehhâb'ın eserlerinden faydalanılmalı, ardından Vehhâbî ulemanın fikirlerine ve edebiyatına müracaat edilmelidir. Tarihî arka plan ile ilgili olarak ise, Osmanlı dönemi literatürü başta olmak üzere Vehhâbî kaynaklar ve bölgede bulunmuş olan Avrupalı seyyahların eserlerinin karşılaştırmalı olarak ele alınması eksik yönleri tamamlayıcı ve nesnelliği sağlayıcı bir sonuca ulaşmak açısından önem az etmektedir.

Osmanlı Vehhâbilik Literatürü

Rifat TÜRKEKEL

Özet

Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde XVIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan Vehhâbilerle iki asra yakın bir süre mücadele etmiştir. Bu süreçte iki kez kendi yönetimlerini oluşturan Vehhâbiler XX. yüzyılın başlarında Suûdî Arabistan Krallığını kurarak üçüncü kez devlet kurmuşlardır. Vehhâbilik Osmanlı hâkimiyet alanında doğması ve gelişmesi sebebiyle doğal olarak Osmanlı dönemi kaynaklarının konusu olmuştur. Vehhâbilik üzerine yapılan çalışmalarda Osmanlı dönemi kaynaklarından ziyade batılı seyyah ve yazarları ile Vehhâbilerin kaynaklarının ön plana çıkması sebebiyle, bu çalışmada Osmanlı Vehhâbilik literatürünü belirlemeyi, tasnif etmeyi ve bu literatürü tanıtmayı amaçladık. Çalışmamızda Vehhâbilik ile Osmanlı Devleti'nin birbirleriyle irtibatının anlaşılabilmesi için öncelikle Muhammed b. Abdilvehhâb ve Vehhâbilik hakkında özet bilgi verdik. Ardından Osmanlı dönemi Vehhâbilik literatürünü arşiv kaynakları, tarih kaynakları ve diğer kaynaklar başlıklarıyla tasnif ederek literatürü tanıtp, Vehhâbiliğin hangi kaynaktan nasıl ele alındığını belirttik. Son olarak Osmanlı dönemi literatürünün genel özelliklerinden bahsettik. Buna göre Osmanlı dönemi Vehhâbilik literatürünün ana kaynağını arşiv belgeleri, diğer kaynaklarını ise tarih kitapları ve makale, risale, kitaplar oluşturmaktadır. Vehhâbiliğin ortaya çıktığı ilk yıllardaki kaynaklar fazla bilgi içermemektedir. Vehhâbilik probleminin artması ve hareketin devlet merkezini daha çok meşgul etmesiyle beraber literatürde Vehhâbilikten daha çok bahsedilmiştir. Ancak Vehhâbiliğin dinî arka planından çok tarihî arka planı kaynakların konusu olmuştur. Vehhâbilerin inanç ve buna bağlı uygulamalarından ayrıntılı olarak bahsedilmemiştir. Bu sebeple Vehhâbilik araştırmacılarının Vehhâbiliğin görüşleri için hareketin kendi kaynaklarına başvurmaları elzem görünmektedir. Diğer taraftan konu ile ilgili arşiv belgelerinin bir kısmına ulaşılmış olsa da belgeler eksiktir. İmkânlar çerçevesinde arşiv belgeleri üzerinde yeni araştırmalar yapılmalı, müstakil çalışmalar yayımlanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed b. Abdilvehhâb, Vehhâbilik, Vehhâbilik Literatürü, Osmanlı ve Vehhâbilik, Suûd Devleti.

Literature on the Wahhabis in the Ottoman Empire

Rifat TÜRKEL

Abstract

The Ottoman Empire fought against the Wahhabi sect, which emerged in the middle of the eighteenth century, for almost two hundred years. The Wahhabis, who set up a self-governing system twice in this period, finally established the Kingdom of Saudi Arabia at the beginning of the twentieth century. Due to their presence within the Ottoman territories, they constituted an issue for the Ottoman sources of the period. Since most studies on this subject have concentrated on the narratives produced by Western travellers and the Wahhabi authors themselves, this article aims to determine and categorize the Ottoman sources on the Wahhabi sect instead. To shed light on the relationship between the Ottoman Empire and the Wahhabis, we first provide brief information about the Wahhabi sect and Muhammad bin Abd al-Vahhâb. Secondly we introduce the Ottoman sources in three groups; archival sources, historical sources and other sources. We also indicate how the Wahhabi sect was mentioned in different types of sources. Thirdly, we state general features of the Ottoman literature of the period. Accordingly, the main source of the literature on Wahhabis in the Ottoman period is the archival sources; others such as history books, articles, pamphlets and books also follow. The early sources on the emergence of the Wahhabis do not contain much information. As the threat became more defined for the central state, Wahhabism became more extensively treated in literature. However, even then, it was the historical background that concerned the historians rather than its religious claims. Their beliefs and related practices were not addressed in detail. This is an important reason why scholars should turn to the actual sources of the movement to understand its views. The coverage of the archival sources in this study, on the other hand, is not complete and more independent research needs to be conducted for a fuller treatment.

Keywords: Muhammed b. Abdilvehhâb, Wahhâbi Sect, Literature on the Wahhâbi Sect, Ottoman Empire and the Wahhâbi Sect, Kingdom of Saudi Arabia.